

STEENHOUWERSMERKEN OPNIEUW BESCHOUWD

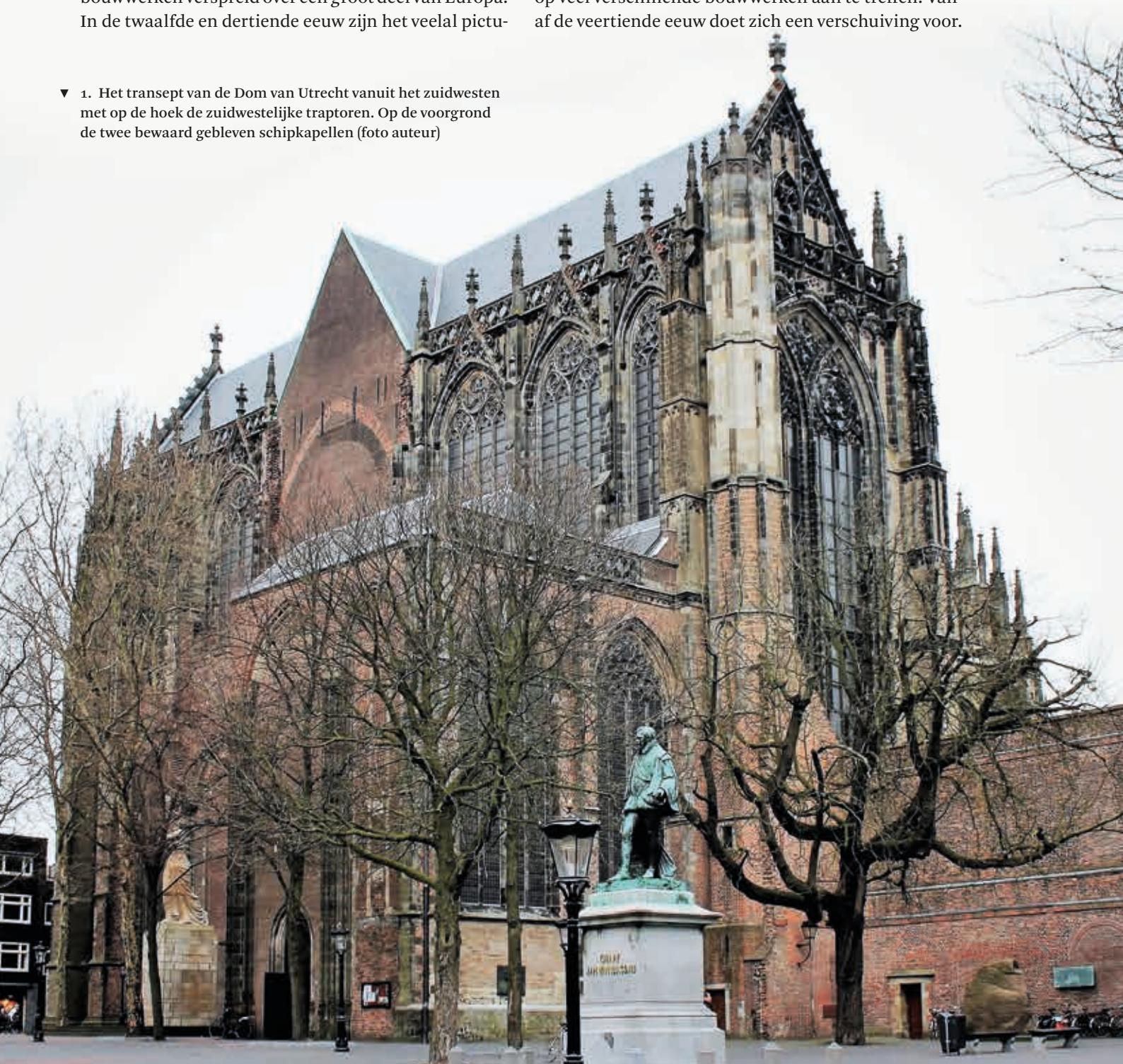
STEENHOUWERS EN FABRIEKSREKENINGEN VAN DE DOM IN UTRECHT

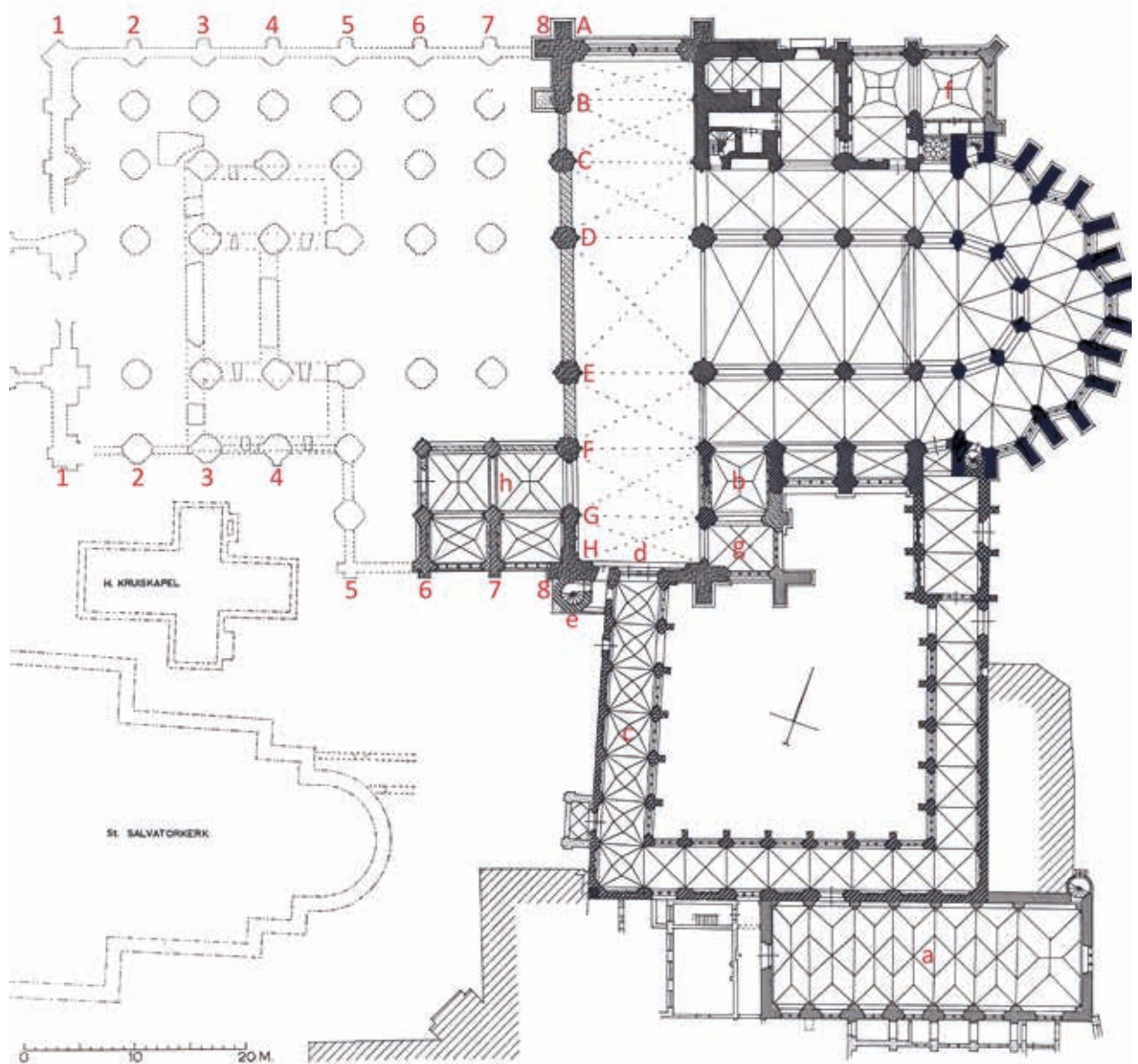
PEPIJN VAN DOESBURG

Steenhouwersmerken zijn tekens die in het verleden door steenhouwers op door hen bewerkte natuursteenblokken zijn aangebracht. Ze komen voor op veel bouwwerken verspreid over een groot deel van Europa. In de twaalfde en dertiende eeuw zijn het veelal pictu-

rale tekens, letters of symbolen die voornamelijk in parementblokken werden gebeiteld. Daarbij bestond er nog relatief weinig variatie en zijn dezelfde merken op veel verschillende bouwwerken aan te treffen. Vanaf de veertiende eeuw doet zich een verschuiving voor.

- ▼ 1. Het transept van de Dom van Utrecht vanuit het zuidwesten met op de hoek de zuidwestelijke traptoren. Op de voorgrond de twee bewaard gebleven schipkapellen (foto auteur)

2. Plattegrond van de Dom van Utrecht (zonder de toren) met toegevoegde pijlercodes. a = groot kapittelhuis, b = Diepholtkapel, c = westarm kruisgang, d = zuidportaal, e = traptoren, f = librije, g = Domproostenkapel, h = schiprestant (bewerkt naar Haslinghuis en Peeters 1965, tegenover p. 191)

In toenemende mate verschijnen op veel gebouwen abstract-geometrische merken samengesteld uit enkele lijntjes, die vooral op geprofileerde stenen voorkomen en waarbij van veel meer diversiteit sprake is. Deze verschuiving is vooral goed te volgen in de noordelijke helft van Europa, en dan met name in gebieden binnen het Duitse Rijk, waar het gebruik van dit type merken een hoge vlucht nam.¹

Steenhouwersmerken zijn om verschillende redenen interessant. Ze kunnen aanwijzingen geven over het bouwproces, over omvang en fluctuatie van personele bezetting en over de verrichtingen van individuele steenhouwers op een bouwplaats. Maar vooral kunnen ze een waardevol hulpmiddel zijn bij de datering van een bouwwerk, omdat de relatieve bouwvolgorde

soms (mede) aan de hand van de merken kan worden bepaald.

De kennis over steenhouwersmerken is echter grotendeels gebaseerd op aannames. Er is uitgebreide literatuur voorhanden over het onderwerp, waarin wordt gespeculeerd over allerlei aspecten van de merken, maar waarbij een degelijke onderbouwing voor de verschillende hypothesen doorgaans ontbreekt.² Consensus heerst er wel over het feit dat bij het zojuist beschreven latere type elk merk op dezelfde bouwplaats door één individuele steenhouwer gelijktijdig werd gehanteerd, maar verder leven er over het verschijnsel vooral vragen. Over de voornaamste vraag, de functie van steenhouwersmerken, bestaan verschillende theorieën, maar geen daarvan lijkt algemeen geldig.³ Een

zinvolle discussie wordt gehinderd door het feit dat er vrijwel geen eigentijdse documenten bestaan waarin het verschijnsel wordt genoemd, laat staan beschreven.

In dit artikel worden enkele aspecten van steenhoudersmerken opnieuw beschouwd. Dat gebeurt aan de hand van de steenhoudersmerken aan de slechts ten dele bewaard gebleven jongere bouwdelen van de Dom in Utrecht (afb. 1, 2). Ze behoren tot het type laatmiddeleeuwse merken dat vooral werd gebruikt in de regio's binnen het Duitse Rijk, waar ook de Noordelijke Nederlanden onder vielen. De zeldzame omstandigheid doet zich voor dat de namen van alle steenhouders in de Utrechtse Domloods vanaf 1460 bekend zijn uit de fabrieksrekeningen, die vanaf dat jaar op één exemplaar na bewaard zijn gebleven.⁴ Klopt de aanname dat in de late Middeleeuwen elk merk een individuele steenhouwer vertegenwoordigt, dan moet er een direct verband bestaan tussen de aangetroffen merken en de steenhouders die in dienst waren van de bouwloods en van wie alle loonuitbetalingen in de rekeningen zijn terug te vinden.

Hieronder wordt dit verband aangetoond, waardoor verschillende kwesties – althans voor de laatmiddeleeuwse situatie in Utrecht – kunnen worden besproken met een betere argumentatie dan tot nu toe mogelijk was. Vertegenwoordigen de merken inderdaad individuele steenhouders die werkzaam waren in de bouwloods? Waren de merken persoonsgebonden? Wat vertellen de merken over de relatie tussen steenhouders en metselaars op de bouwplaats? Lieten loodsmeesters en leerjongens ook hun merk op de stenen achter? Duiden kleine variaties, zoals spiegeling, op afzonderlijke merken? Wat valt er te zeggen over het onderscheid tussen gemerkte en merkloze stenen?

Ook wordt onderzocht welke meerwaarde het geconstateerde verband tussen merken en steenhouders heeft voor de datering van bouwdelen van de Dom. Een poging tot identificatie van een aantal steenhoudersmerken blijkt, los van de relatieve bouwvolgorde, in dit verband extra mogelijkheden te bieden. Ten slotte wordt aan de hand van merkovereenkomsten aan de Dom in Utrecht en die in Xanten nagegaan in hoeverre het geoorloofd is overeenkomstige steenhoudersmerken aan verschillende bouwwerken toe te schrijven aan dezelfde steenhouders.

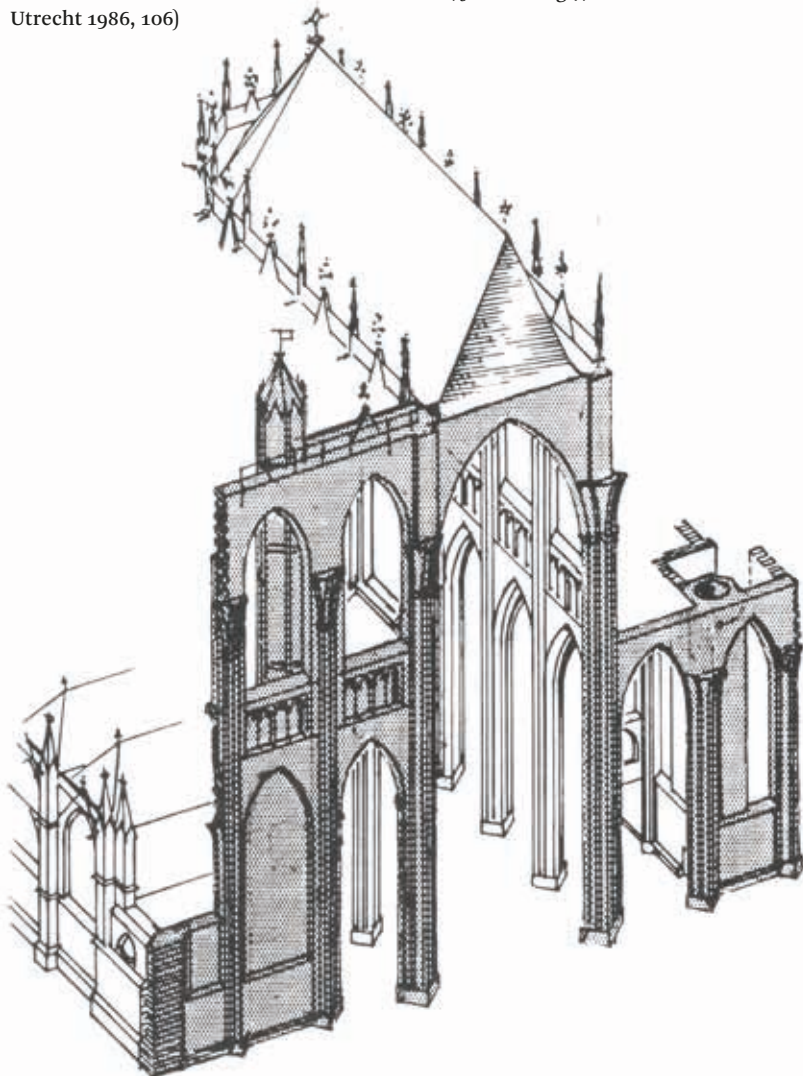
DOM VAN UTRECHT: BOUWGESCHIEDENIS NA 1450

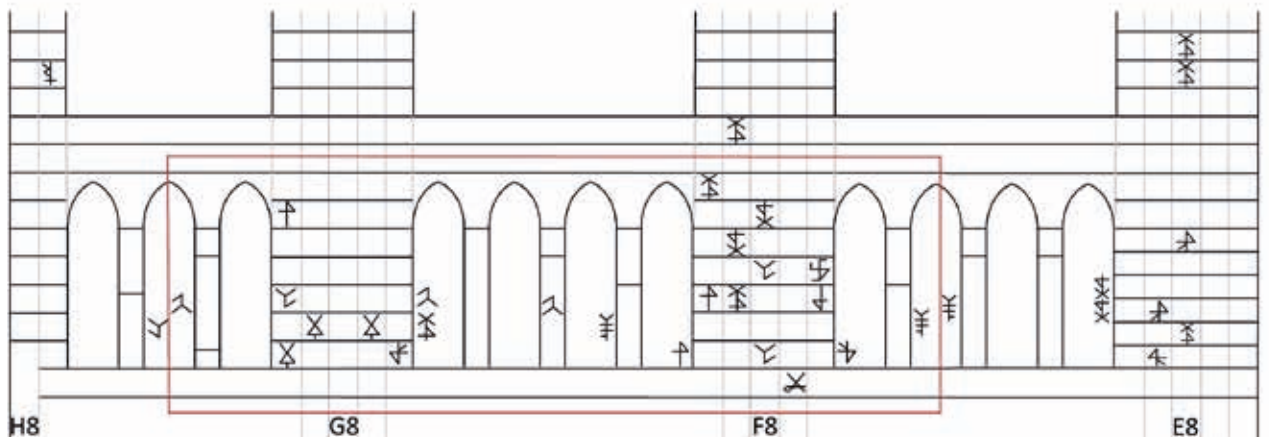
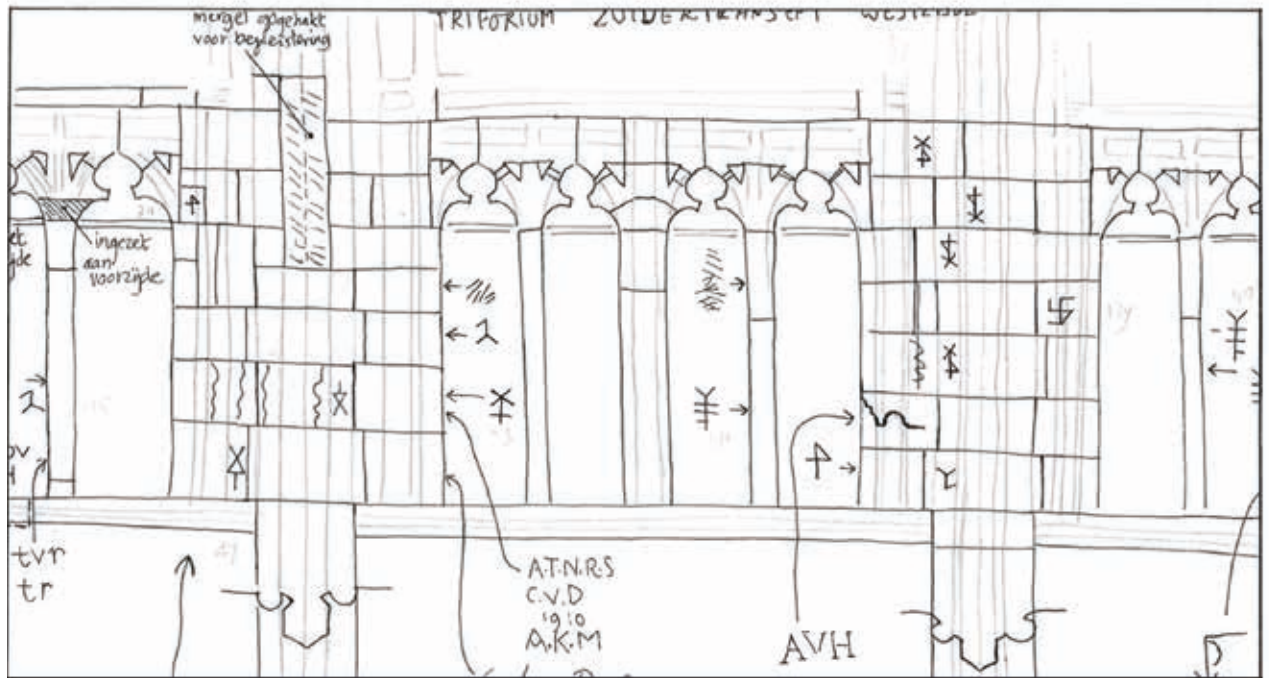
Voor een goed begrip is het nodig de chronologie van de na 1450 gebouwde onderdelen van de Utrechtse Dom, zoals die hoofdzakelijk uit de bewaard gebleven jaarrekeningen van de Domfabriek gedestilleerd kan worden, kort samen te vatten. Deze nieuw vastgestelde bouwchronologie wijkt op essentiële onderdelen af van eerdere pogingen tot reconstructie, die zich slechts oppervlakkig op de fabrieksrekeningen ba-

seerden.⁵ Van het Domcomplex waren het koor, de toren, de oost- en zuidarm van de kruisgang en het grote kapittelhuis al in eerdere bouwcampagnes tot stand gekomen. Ook van het transept was de oostwand al deels opgetrokken (afb. 3).

Na een stagnatie van enkele decennia kwamen in de jaren vijftig van de vijftiende eeuw onder leiding van loodsmeester Jacob van der Borch de grafkapel van bisschop Rudolf van Diepholt ten zuiden van het koor en de westarm van de kruisgang tot stand. Vermoedelijk werden in samenhang met deze kruisgangarm de onderbouw van de zuidelijke transeptgevel met het zuidportaal en de basis van de zuidwestelijke traptoren opgetrokken. Na de bouw van de Domschool en het kleine kapittelhuis tegen de nieuwe westarm van de kruisgang (1461-1464) werd het zuidtransept zonder de westwand tot triforiumhoogte opgebouwd met gebruikmaking van 'verschikte', dat wil zeggen in de groeve op maat gehouwen, Bentheimer steen. In 1466 werden alle traptreden geleverd voor de zuidwestelijke

3. De voor 1450 gerealiseerde delen van het Domtransept (bewerkt naar T. Haakma Wagenaar, *Restauratie vijf hervormde kerken in de binnenstad van Utrecht*, Jaarverslag 7, Utrecht 1986, 106)

4. Boven: teruggevonden blad van het onderzoek door P. Wiersma naar steenhouwersmerken en andere inscripties in het interieur van de Dom. Het fragment geeft een gedeelte van het triforium zuidwest weer (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). Onder: schematische weergave van het triforium zuidwest met de door de auteur aangetroffen steenhouwersmerken. Rood omkaderd hetzelfde fragment als boven (tekening auteur)

traptoren vanaf de doorgang naar de zolder van het kleine kapittelhuis. In 1467 waren er voldoende vensterstijlen en brugijzers aanwezig om het grote zuidvenster tot aan de loopbrug ter hoogte van het triforium te kunnen voltooiën. Het triforium zuidoost was gereed in de zomer van 1468, toen de afdekking met lood werd gedicht. De boog van het zuidvenster werd in 1469 geslagen. De Baumberger steen voor de bovenste twee geledingen van de traptoren (ter hoogte van de lichtbeuk) werd vanaf juni 1469 geleverd en in de herfst van 1470 was deze traptoren voltooid. Aan de onderste helft van het noordvenster lijkt parallel aan de bovenste helft van het zuidvenster te zijn gewerkt: het 'vensterwerk' voor dit deel van het venster was rond 1470 compleet. De aandacht richtte zich vervolgens op

de westwand van het transept. Verschikte steen voor de westelijke transeptpijlers werd vanaf november 1469 aangevoerd. De bogen tussen de pijlers van het noordtransept werden waarschijnlijk in 1473 geslagen, het triforium erboven was in de zomer van 1474 voltooid. De boog van het noordvenster werd in de zomer van 1475 aangebracht en het steenwerk van het hele noordtransept moet ongeveer gereed zijn geweest toen Jacob van der Borch eind 1475 of begin 1476 overleed. De hogere delen van de westwand van het zuidtransept kwamen tot stand onder zijn opvolger Cornelis de Wael. In 1478 was het steenwerk van het hele transept waarschijnlijk voltooid.

Het romaanse schip ging vanaf 1479 tegen de vlakte; pijlerfunderingen voor de gotische opvolger werden

vanaf het volgende jaar gelegd. In 1488 werden de scheibogen van het middenschip geslagen, in 1491 die van de binnenste zijbeuken, en in 1492 was het voorlopig driebeukige schip tot en met het triforium provisoorsch onder kap. De drie oostelijke traveeën van de tweede noordelijke zijbeuk met kapellen volgde van omstreeks 1493 tot de wijding in 1501, de corresponderende drie zuidkapellen werden gewijd in 1508. Onder-tussen was ten noorden van het koor in 1495-1496 de librije verzeen en de Domproostenkapel ten oosten van het zuidtransept in 1498 gewijd. Tot 1517 werd nog aan de lichtbeuk van het schip gewerkt, maar toen kwam de bouw van de nog onvoltooide gotische Dom definitief stil te liggen. In 1674 stortte het schip tijdens een zware storm vrijwel geheel in; slechts twee schipkapellen met aansluitende zijbeuktraveeën zijn tot op heden bewaard gebleven.

NIEUWE REGISTRATIE VAN STEENHOUWERSMERKEN
Steenhouwersmerken zijn rijkelijk aanwezig op de natuursteenblokken van de zojuist beschreven delen van het Domcomplex, voor zover ze de storm van 1674 hebben overleefd. Een betrouwbare inventarisatie van de nog aanwezige zichtbare merken was echter niet beschikbaar. In hun publicatie *Werken merk van de steenhouwer* hebben H. Janse en D.J. de Vries enkele uitgebreide tabellen van steenhouwersmerken aan de Dom opgenomen, voornamelijk gebaseerd op onderzoek van P. Wiersma tijdens de restauratie in de jaren tachtig van de vorige eeuw. Deze tabellen zijn voor ons onderzoek echter niet fijnmazig genoeg (de exacte plaats kan immers het verschil tussen bouwfases markeren) en bovendien buitengewoon onbetrouwbaar, wat overigens ook geldt voor de in het boek opgenomen lijst van steenhouwers in de Domloods.⁶ De originele documentatie van Wiersma is niet aangetroffen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed; bij naspeuring op mijn verzoek is slechts één blad met een fragment van het triforium zuidwest boven water gekomen.⁷

Het was dus noodzakelijk een nieuwe registratie te maken. Hiertoe zijn alle natuursteenblokken van de na omstreeks 1450 tot stand gekomen delen van de Dom, voor zover behouden, vanuit verschillende hoeken, vanaf vloerniveau, vanuit het triforium en andere bereikbare plekken met een telelens gefotografeerd.⁸ In totaal zijn op deze wijze precies 1307 leesbare merken geregistreerd, verdeeld over 79 verschillende vormen, die we 'merkvormen' zullen noemen wanneer verwarring met merkexemplaren dreigt.

Hoe betrouwbaar is deze methode door middel van fotografie? Een vergelijking van het teruggevonden blad van Wiersma met de nieuw verkregen resultaten toont aan dat Wiersma op het weergegeven bouwfragment acht goed leesbare merken over het hoofd heeft gezien en één verkeerd heeft geïnterpreteerd (afb. 4). De toegepaste methode hoeft dus niet a priori voor die

van Wiersma onder te doen.⁹ Voordeel is bovendien dat controle achteraf dankzij het fotomateriaal in principe mogelijk blijft.

SAMENHANG TUSSEN MERKEN EN STEENHOUWERS

Zoals gezegd zijn de namen van de steenhouwers die aan de Domloods verbonden waren volledig overgeleverd vanaf 1460, op één jaargang na. Om de samenhang tussen merken en steenhouwers te kunnen onderzoeken, moet dus gekeken worden naar bouwdelen die na die tijd en in een aaneengesloten bouwphase tot stand zijn gekomen. De jongere delen van het transept, waarvan het steenwerk in 1478 voltooid zal zijn, blijken voor dit doel zeer geschikt.

Vastgesteld kan worden dat steenhouwersmerken na de bouw van het zuidportaal van het transept in de jaren vijftig, dus in een tijd waaruit nog geen rekeningen bewaard zijn, op zijn vroegst weer optreden rond 1466. In dat jaar worden de traptreden van de zuidwestelijke traptoren geleverd, die van merken zijn voorzien.¹⁰ Afbeeldingen 5a en 5b tonen alle 38 merkvormen die aan de vanaf toen gebouwde delen van het transept zijn waargenomen en tabel 1 toont alle 959 aangetroffen merken per bouwfragment, waarbij de aanwezigheid van deze merkvormen op eerdere en latere bouwdelen ook is aangegeven.¹¹ Aan de hand van de zojuist vastgestelde bouwchronologie kan nu van elke merkvorm bij benadering worden nagegaan in welke periode hij voorkomt.

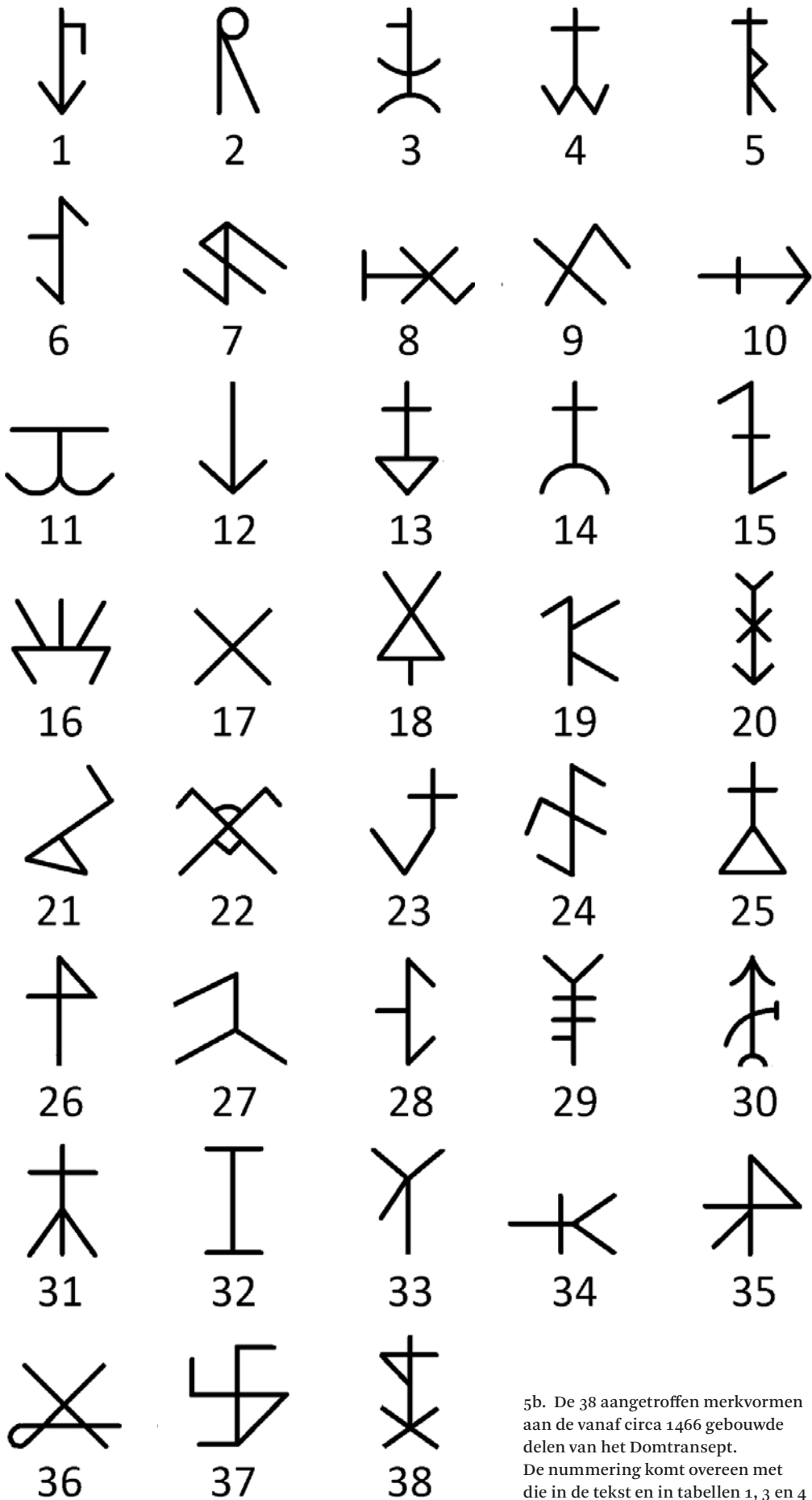
Tabel 2 toont vervolgens alle steenhouwers die vanaf 1466, wanneer de merken op zijn vroegst weer opdrukken, tot de voltooiing van het steenwerk van het transept in 1478 minimaal dertig dagen tegen vol loon in de bouwloods actief waren. Door nu de datering van de merkvormen te vergelijken met de werkzame periode van deze steenhouwers, kunnen enkele interessante constatering worden gedaan.

Om te beginnen lijkt de tijdsperiode waarin elk van de 23 meest frequent waargenomen merkvormen voorkomen (minstens vijf exemplaren per vorm), steeds binnen de werkzame periode te kunnen vallen van de 23 steenhouwers die minimaal negen maanden op vol salaris aan de Domloods verbonden waren (tabel 3). Hoewel de datering van de merken niet exact genoeg is om in alle gevallen een onbetwistbare, directe relatie te kunnen vaststellen, is deze uitkomst opmerkelijk. Op de mogelijkheden en beperkingen van het identificeren van bepaalde merkvormen komen we later terug.

Een andere belangrijke vaststelling, die volgt uit de vorige, is dat geen enkele merkvorm zo lang in gebruik was dat er geen steenhouwer voor in aanmerking kan komen. Andersom was de actieve periode van een steenhouwer in een aantal gevallen wél langer dan de periode waarin een merkvorm voorkomt. Hieruit kunnen echter geen conclusies worden getrokken, want

5a. De 38 aangetroffen merk vormen aan de
vanaf circa 1466 gebouwde delen van het
Domtransept (foto's auteur)

5b. De 38 aangetroffen merk vormen aan de vanaf circa 1466 gebouwde delen van het Domtransept. De nummering komt overeen met die in de tekst en in tabellen 1, 3 en 4

Merkvormnummer	Kapittelzaal				Noordgevel onder				A8/B8	B8 tot triforium + B8/C8	C8 tot kapiteel	D8 tot kapiteel	E8 t/m laag 22	F8 t/m laag 23	G8 tot triforium	G8/H8	Scheiboogzone n.w.			F7 en F8	Librije en Dompr.kapel	Schipkapellen			
	Kruisgang z.w. en west	Diepholtkapel	Zuidgevel onder		Traptreden 53-87	Traptreden 88-123	Traptreden 124-151	Triforium zuidoost									Lichtbeuk zuidoost	Zuidgevel boven	Trapwand boven				Triforium n.o. en n.w.	Lichtbeuk n.o. en n.w.	Noordvenster boven
1	4	8	11	1		2	10	1	1	4	6	8	5	14	8	3	2	3	2	2					
2		8	13			5	11	7	22	1	6	6	8	6	15	10	13	10	4	10		5			
3		1	2					2																	
4		1	2										3				2								
5		3	3			5	16	1	5	5	3	8	8	1	1		1	2	5	4	1	1			
6			5		1	5			10																
7					12																				
8					11																				
9					2																				
10					2																				
11					1																				
12						21	3	14	4																
13						2	3	8	3	8	4			5											
14								1	2	5	2	7	11	2	5	6	5	3	7	13	5				
15								1	4													1	4		
16								2											1						
17								1															8		
18								1													8		8		
19								1																	
20									2																
21									1																
22									1																
23								8			3		7												
24								1					9		1	3									
25									12		5	4	7	3	6	8		3							
26											1	11	8	5	6	5	9	4	2	5	6	1	10		
27											9	10	6	4	11	5	22	6	6	25	6	3	11	3	
28											1	5	1	7	5	6	4	2	5	1				4	
29											4	6	8	7	16	7	21	12	3	2	1	3	4	9	
30														2											
31																			2						
32																			5	2					
33																			3						
34																			2	12					
35																						10			
36																						2			
37																						1	1		
38																						13	1	5	3

Tabel 1. Alle aangetroffen steenhouwersmerken aan de na 1466 gebouwde delen van het transept van de Dom per bouwfragment. Het voorkomen van deze merken op eerdere en latere bouwdelen is in blauw weergegeven

Steenhouwer	van	tot	opmerkingen
Peter Willemsz.	1437/42	nov. 1462	
	apr. 1464	okt. 1464	
	mrt. 1466	juli 1466	
Gijsbert van Boelre	1437/42	juni 1470	
Willem Thonisz.	1437/42	mei 1473	
Herman Arntsz.	1451/60	apr. 1463	vol loon vanaf nov. 1462
	juni 1466	okt. 1466	
Bertelmeus Gerritsz. Knijff	1451/60	nov. 1473	
Jan Petersz.	1451/60	nov. 1479	
Melis Jansz.	aug. 1460	juli 1467	
Jan de Wael	juli 1461	jan. 1471	
Hein Jansz.	apr. 1464	nov. 1473	
Paul Tuer	aug. 1465	mei 1468	
Hendrik Groetbode	apr. 1466	sept. 1466	metselaar in apr./mei
Hendrik Godfriedsz.	apr. 1466	mei 1466	metselaar
	mei 1468	apr. 1471	metselaar tot febr. 1469
Jan die Frans	juni 1466	sept. 1466	
	juni 1468	apr. 1469	
Herman Brugman	jan. 1467	apr. 1467	
Willem Hermansz. van der Borch	juni 1468	jan. 1496	
Jan Moyen	aug. 1468	apr. 1469	
Jan Groetbode	dec. 1468	mei 1471	
Gelis Scheven	juni 1469	aug. 1469	
Jan van Lier	juli 1469	mrt. 1470	
Hendrik Wisschart	juli 1469	sept. 1470	
Willem van Ubbergen	sept. 1469	febr. 1470	
Tielman van Tongeren	okt. 1469	mei 1481	
Jacob van Nyevelt	mrt. 1470	sept. 1481	vol loon vanaf dec. 1471
Jacob Gelisz.	dec. 1470	juli 1488	
Jacob die Frans	aug. 1471	sept. 1471	= Jacob Gelisz.?
Albert Jansz.	mrt. 1471	nov. 1490	vol loon vanaf nov. 1474
Lucas Petersz. van der Borch	aug. 1471	dec. 1481	
Jan Vleyshouwer	juli 1473	aug. 1473	
Egbert Laurensz.	sept. 1473	dec. 1475	
Arnt Wadde	dec. 1473	juli 1476	
Evert Raes	aug. 1476	febr. 1481	metselaar t/m dec. 1477
	febr. 1486	okt. 1499	
Jan Gelisz.	sept. 1476	aug. 1481	
Andries die Overlander	jan. 1477	mei 1477	
Daniël Stamp	mei 1477	okt. 1477	
Steven Koensz.	okt. 1477	mrt. 1481	
Jan van Laer	dec. 1477	febr. 1478/1479	
Herman van Overvelde	dec. 1477	mrt. 1481	

Tabel 2. Lijst van steenhouders en metselaars die in de periode van 1466 tot medio 1478 minimaal dertig dagen tegen vol loon in de Domloods werkzaam waren. Tussentijdse afwezigheid van langer dan een jaar is eveneens weergegeven

1	Willem Thonisz.
2	Jan Petersz.
5	Bertelmeus Gerritsz. Knijff
4	Hendrik Wisschart
6	Gijsbert van Boelre
7	Melis Jansz.
8	Jan die Frans
12	Paul Tuer
13	Jan de Wael
14	Hein Jansz.
25	Tielman van Tongeren / Willem van der Borch
15	Jan van Lier
18	Albert Jansz.
35	Jan Gelisz.
23	Jan Groetbode
24	Hendrik Godfriedsz.
26	Tielman van Tongeren / Willem van der Borch
27	Jacob van Nyevelt
28	Lucas Petersz. van der Borch
29	Jacob Gelisz.
32	Egbert Laurensz.
34	Arnt Wadde
38	Evert Raes

Tabel 3. Mogelijke samenhang tussen de 23 meest voorkomende merkvormen en de 23 langst werkzame steenhouders. Meerdere namen binnen één kleurveld zijn onderling uitwisselbaar

	Bentheimer	Baumberger	Trachiet	Tufsteen	Rode zandsteen
1	✓		✓	✓	
2	✓	✓	✓	✓	
3	✓		✓		
5	✓	✓	✓		
6	✓		✓		
13	✓	✓			
14	✓	✓	✓		
17	✓				✓
18	✓				✓
23	✓	✓			
24	✓	✓			
25	✓	✓	✓		
26	✓		✓		
27	✓		✓		✓
28	✓		✓		
29	✓		✓	✓	

Tabel 4. Merkvormen op verschillende steensoorten

het feit dat een merkvorm tijdelijk niet is aangetroffen, wil niet zeggen dat een steenhouwer op dat moment niet aan de Domloods verbonden was.¹²

Verder lijken er in geen enkele bouwphase méér merkvormen aan het transept aanwezig te zijn dan er steenhouders in de rekeningen worden genoemd. Met andere woorden: voor elke merkvorm, ook de weinig voorkomende, is wel een steenhouwer beschikbaar. Als de kortstondig (minder dan dertig dagen) werkzame steenhouders en de leerjongens buiten beschouwing blijven, treden er andersom ook niet méér steenhouders in de rekeningen op dan er merkvormen zijn aangetroffen.¹³

Dit alles rechtvaardigt de conclusie dat er tussen het voorkomen van de verschillende merkvormen en de werkzame periode van de steenhouders een niet door toeval te verklaren samenhang bestaat: tegenover elke merkvorm lijkt een-op-een een steenhouwer te staan. Dat is een belangrijk gegeven; voor zover bekend is het niet eerder mogelijk gebleken een dergelijke samenhang aan een bouwwerk op deze wijze aan te tonen.¹⁴ In de volgende paragrafen zal blijken wat deze constatering betekent voor de in de inleiding gestelde vragen omtrent steenhoudersmerken.

INDIVIDUELE STEENHOUDERS MET PERSOONSGEBONDEN MERKEN

Zoals in de inleiding vermeld, wordt verondersteld dat op een laatmiddeleeuwse bouwplaats elk merk door één individuele steenhouwer gelijktijdig werd gehanteerd. Was dat in Utrecht ook het geval? Het geconstateerde verband tussen merken en steenhouders, waarbij het principe geldt dat elke merkvorm zou moeten corresponderen met een steenhouwer in de fabrieksrekeningen, impliceert inderdaad dat de merken aan het transept van de Dom individuele steenhouders vertegenwoordigen die werkzaam waren in de bouwloods.

Dit betekent dus ook dat de merken niet al eerder werden aangebracht, bijvoorbeeld in de groeve. Die gedachte zou zich kunnen voordoen, omdat tijdens de bouw van het transept een groot deel van de Bentheimer en Baumberger steen verschikt aan de Domfabriek werd geleverd. Een speciaal geval vormen de treden van de zuidwestelijke traptoren, die in 1466 door steenhandelaar Jan Ruger uit Zwolle werden geleverd maar toch merken vertonen. Mogelijk waren dit 'half-fabricaten' waarvan het slakkenhuis aan de onderzijde, dat de exacte draaihoek bepaalde, in de loods werd voltooid.¹⁵

Dat de merken werden aangebracht in de Domloods, wordt bevestigd door het feit dat alle langdurig voorkomende merkvormen waargenomen zijn op steensoorten met sterk uiteenlopende herkomst (tabel 4).¹⁶ De steenhouders die deze merken hanteerden zullen dus zeker in de Domloods werkzaam zijn geweest.

Anders dan in de twaalfde en dertiende eeuw, toen

een steenhoudersmerk wellicht aan een steenhouwer werd toegekend voor de tijd dat hij op een bouwplaats werkzaam was en daarna voor een ander beschikbaar kwam, gaat men ervan uit dat de merken in de late Middeleeuwen strikt persoonsgebonden waren.¹⁷ De samenhang tussen merken en steenhouders aan het transept van de Dom bevestigt dat de merken tijdens de bouw van het transept niet op een ander overgingen zodra een steenhouwer de bouwplaats verliet. Dat zou het geval kunnen zijn geweest als merken langer in gebruik bleven dan de vergelijking met steenhouders toelaat. Evenmin is aantoonbaar dat twee familieleden zoals een vader en zoon door hetzelfde merk vertegenwoordigd zijn.¹⁸ Wel zijn er enkele merken waarvan het verschijnen in de tijd zo ver uit elkaar ligt dat er waarschijnlijk sprake is van verschillende steenhouders. Een toevallige merkovereenkomst is in deze gevallen niet uitgesloten.

STEENHOUDERS EN METSELAARS

In de middeleeuwse bronnen wordt vaak geen duidelijk onderscheid gemaakt tussen steenhouders en metselaars. Bij sommige bouwloodsen waren er waarschijnlijk vast aangestelde metselaars in dienst, maar in veel gevallen lijken de steenhouders ook het metselwerk te hebben uitgevoerd en werden specifieke metselaars hooguit tijdelijk aangetrokken om het werkproces te versnellen.¹⁹

Ook in de fabrieksrekeningen van de Utrechtse Dom wordt in principe geen onderscheid gemaakt tussen steenhouders en metselaars. De geconstateerde samenhang tussen merken en steenhouders maakt echter aannemelijk dat tijdens de bouw van het transept de steenhouders in de Domloods ook als metselaar actief geweest moeten zijn. Er blijven namelijk geen namen over van gedurende langere tijd actieve werklieden die uitsluitend metselaar zouden kunnen zijn geweest. Het metselen van bakstenen fundamentelementen en opgaand muurwerk en het plaatsen van de natuursteenblokken moet allemaal door de steenhouders zijn gedaan.²⁰

Slechts in enkele gevallen wordt een werkman in de rekeningen specifiek (tijdelijk) aangeduid als metselaar, maar de meesten van hen verbleven slechts enkele dagen of weken op de bouwplaats. Een uitzondering was de langdurig werkzame Evert Raes, die aanvankelijk 'Everardus metseler' werd genoemd. Uitgaande van het aantal merkvormen aan de hogere delen van de westwand van het zuidtransept zal ook hij echter als steenhouwer actief geweest zijn: voor een van de regelmatig voorkomende vormen zou anders geen steenhouwer in de rekeningen aan te wijzen zijn.

LOODSMEESTERS EN LEERJONGENS

De samenhang tussen merken en steenhouders suggereert dat de loodsmesters van de Dom in de onder-

zochte periode (Jacob van der Borch van 1444 tot 1475 of 1476, Cornelis de Wael van 1476 tot 1505) niet vertegenwoordigd zijn door een langdurig voorkomend merk, tenzij men daarvoor een van de steenhouders zou 'inleveren'. Gezien hun diverse en omvangrijke taken en hun hoge maatschappelijke positie is het ook maar de vraag of zij in deze tijd zelf nog op grote schaal actief waren als gewone steenhouders.²¹ Bovendien is het, afhankelijk van de functie die de merken hadden, onwaarschijnlijk dat de loodsmester zijn merk op de door hem gehouwen stenen diende te zetten: de merken werden wellicht voor kwaliteitscontrole aangebracht, een taak die door de loodsmester zal zijn uitgevoerd. In een schildje geplaatste 'werkmeestermerken', die vanaf de late Middeleeuwen voorkomen en als een teken van groeiend zelfbewustzijn van de werkmeester mogen worden opgevat, zijn aan de Dom niet aangetroffen.²²

Met enige regelmaat waren er in de Domloods leerjongens werkzaam die geen volledig loon ontvingen. Over de vraag of zij in zeldzame gevallen ook door een merk zijn vertegenwoordigd, geeft de vergelijking tussen merken en steenhouders aan de Utrechtse Dom geen uitsluitsel: daarvoor zijn de verkregen resultaten niet nauwkeurig genoeg. Uit een steenhoudersverordening die in 1462 in Torgau werd opgesteld en die geldig was voor een aantal grote bouwloodsen in het oosten van Duitsland, blijkt echter dat het merk door de loodsmester aan de steenhouwer werd toegekend bij het bereiken van de status van gezel. Het lijkt dan ook niet erg waarschijnlijk dat een leerjongen zelfstandig stenen zou hebben gehouwen die voorzien waren van zijn merk.²³

MERKVARIATIES

Zoals in heel Europa gebruikelijk, komen aan de Utrechtse Dom veel asymmetrische merken ook gespiegeld voor.²⁴ Over (deels) gespiegelde steenhoudersmerken bestaat geen consensus. De meeste auteurs gaan ervan uit dat zij dezelfde steenhouwer vertegenwoordigen.²⁵ Als argumenten voeren zij aan dat beide varianten doorgaans gelijktijdig aan een bouwwerk optreden, en verder dat voor de veelal analfabete steenhouders de spiegeling geen essentieel verschil maakt en er snel verwarring zou optreden als gespiegelde merken door verschillende steenhouders zouden zijn gebruikt. Er zijn bovendien kwitanties bekend die door dezelfde steenhouwer zijn ondertekend met zijn merk, nu eens 'gewoon', dan weer gespiegeld.²⁶ Voor andere auteurs is het verschijnsel van de gespiegelde merken echter zo opvallend en wijdverbreid, dat er een bedoeling achter gelegen moet hebben.²⁷ De gespiegelde merken zouden dan van nauwwerkende steenhouders of familieleden geweest kunnen zijn. Bovendien komen op een ledenlijst van de steenhouders- en metselaarsbroederschap van

6. De twee varianten van merkform 37

Wittenberg uit 1497, waarop achter elke naam het bijbehorende merk is afgebeeld, enkele gespiegelde merken bij verschillende steenhouders voor.²⁸

In het geval van het transept van de Utrechtse Dom moeten gespiegelde merken, althans in de allermeeeste gevallen, dezelfde steenhouwer vertegenwoordigen. Er zijn namelijk onvoldoende steenhouders in de fabrieksrekeningen vermeld om de gespiegelde merken aan aparte steenhouders te kunnen toeschrijven. Het geconstateerde verband tussen merken en steenhouders bestaat alleen als gespiegelde merken worden opgevat als identieke merken.²⁹ Hoewel niet specifiek te bewijzen aan de hand van de rekeningen, zal merk 37, dat in twee varianten voorkomt, ook als het merk van één persoon te beschouwen zijn (afb. 6). Er lijkt hier iets vergelijkbaars aan de hand te zijn als bij de gespiegelde merken.³⁰

In veel inventarisaties van steenhoudersmerken leiden kleine variaties – bijvoorbeeld een vermeend extra haakje, een kleine opening tussen twee gewoonlijk aaneengesloten streepjes of een lichte afwijking in de oriëntatie van een lijntje – tot registratie van aparte merkvormen.³¹ In het geval van de Dom geldt wederom: wil men elke kleine afwijking in de ongetwijfeld vaak haastig aangebrachte steenhoudersmerken als afzonderlijke vorm beschouwen, dan zijn er daarvoor niet voldoende steenhouders in de rekeningen te vinden. Ook verschillen in afmeting, verzorgdheid (bijvoorbeeld wel of geen schreven) of inslagdiepte van hetzelfde merk spelen om dezelfde reden merkbaar geen rol. De scheidslijn tussen wat wel en wat niet een afzonderlijke merkform is, wordt daarmee in veel gevallen waarschijnlijk niet minder arbitrair. Toch is het zinvol om terughoudend te zijn in het vaststellen van verschillende merkvormen aan één gebouw gebaseerd op minieme afwijkingen, zeker als dergelijke varianten slechts eenmaal voorkomen.

MERKLOZE STENEN

Zoals het geval is bij alle middeleeuwse bouwwerken die steenhoudersmerken vertonen, is ook aan de Utrechtse Dom slechts een deel van alle oorspronkelijke stenen gemerkt. Zoals gebruikelijk fluctueert ook per bouwdeel het percentage gemerkte stenen sterk, van geen enkele tot bijna alle. Voor dit verschijnsel zijn

in de literatuur verschillende verklaringen aangedragen, die echter geen van alle overtuigen.³²

Een van de verklaringen is de veronderstelling dat er op een bouwplaats twee verschillende betalingssystemen naast elkaar zouden hebben bestaan, waarbij de steenhouders die naar stukloon werkten een merk dienden te plaatsen, en degenen die naar dagloon werkten niet. Het aantal steenhouders in een bouwloods zou als gevolg veel groter geweest zijn dan het aantal merkvormen suggereert.³³ Deze theorie kan nu, althans voor de situatie in Utrecht, worden verworpen. Uit de fabrieksrekeningen van de Dom blijkt namelijk zonneklaar dat alle steenhouders in dagloon werden uitbetaald, en zojuist is geconstateerd dat de merken moeten zijn geplaatst door de steenhouders in de loods. Al eerder is vastgesteld dat de merken in Utrecht om dezelfde reden sowieso niet gediend kunnen hebben voor uitbetaling in stukloon.³⁴

Ook de hypothese dat merkloze stenen door leerjongens zouden zijn gehouwen is, alleen al gezien het grote percentage niet gemerkte stenen aan het transept, afgezet tegen het kleine aantal leerjongens op de bouwplaats, niet houdbaar.³⁵

DATERING AAN DE HAND VAN STEENHOUDERSMERKEN

Hierboven zijn enkele aspecten aan de orde gekomen die samenhangen met het verschijnsel steenhoudersmerken. Ze konden verklaard worden dankzij een getalsmatige overeenkomst tussen steenhouders en merken op de bouwplaats in Utrecht. Lang niet alle kwesties kunnen echter op deze wijze worden behandeld. Zo blijven er nog veel vragen over ontstaan, ontwikkeling en morfologie van merken (hoe kan het veranderende karakter van merken in Noord-Europa in de late Middeleeuwen worden verklaard?), vragen over betekenis, functie en gebruik (waarom werden merken gewoonlijk op de zichtzijde van de steen geplaatst?), of achterliggende sociaaleconomische vragen over het steenhoudersambacht (waarom bleven sommige steenhouders zo kort op een bouwplaats?).

Een geheel ander aspect van steenhoudersmerken komt in de volgende alinea's aan bod, namelijk de toepassing bij het bouwhistorisch onderzoek. Voor de datering van bouwwerken of onderdelen daarvan zijn steenhoudersmerken al vaak nuttig gebleken. Door de ruimtelijke verspreiding van de merken over de verschillende bouwdelen te analyseren kan soms, meestal in combinatie met andere bronnen en aanwijzingen, de relatieve bouwchronologie worden vastgesteld, oftewel de volgorde waarin gebouwd is, zonder absolute data aan de verschillende onderdelen te kunnen verbinden. Bouwdelen kunnen in bepaalde gevallen chronologisch met elkaar in verband worden gebracht omdat er een grote overeenkomst in steenhoudersmerken bestaat, terwijl bouwpauses of latere toevoe-

gingen kunnen worden gedetermineerd als merken sterk afwijken.³⁶

In het geval van de Utrechtse Dom blijkt de verspreiding van de merken over de verschillende onderdelen van het transept geheel te stroken met de eerder geschetste bouwvolgorde.³⁷ Vanwege ruimtegebrek wordt dit hier niet toegelicht; de lezer kan zelf zijn conclusies trekken aan de hand van tabel 1.

IDENTIFICATIE

Extra mogelijkheden voor datering van bouwdelen aan de hand van steenhoudersmerken zouden ontstaan als sommige merken aan de hand van de bewaard gebleven fabrieksrekeningen zouden kunnen worden geïdentificeerd. Als bekend is welke steenhouwer een bepaalde steen heeft gemerkt, kan immers ook worden bepaald binnen welke tijdspanne de steen bewerkt moet zijn. Er ontstaan dan termini ante en post quem aan de hand waarvan lastig te dateren maar wel van merken voorziene bouwdelen wellicht een betere datering zouden kunnen krijgen.

Hierboven is in tabel 3 al een individueel verband voorgesteld tussen de 23 meest voorkomende merken en steenhouders. Natuurlijk zijn niet al deze merken met zekerheid te identificeren; in veel gevallen blijft het bij een vermoeden. De periode waarin een merk voorkomt kan immers niet altijd precies worden bepaald, omdat de datering van bouwdelen niet altijd tot op het jaar nauwkeurig kan worden vastgesteld. Daar komt nog bij dat natuursteenblokken al enige tijd voor de daadwerkelijke opbouw kunnen zijn gehouwen. Identificatie heeft dus alleen zin wanneer de eventuele marge in de datering van de bouwdelen geen vertoebelende rol speelt. Een exacte een-op-een-identificatie blijkt vaak niet mogelijk. Het komt vaker voor dat één of enkele merken met vrij grote waarschijnlijkheid aan een specifiek groepje steenhouders toegeschreven kunnen worden. Aan de hand van de merken die in het vervolg van dit artikel aan bod komen, wordt hieronder verduidelijkt hoe de toeschrijvingen tot stand zijn gekomen (zie afb. 2 voor de gehanteerde pijlercodes). In veel gevallen is het een kwestie van afstrepen.

Het meest eenduidig lijkt wel de identiteit van de drie merken 1, 2 en 5, die al in de kruisgang voorkomen (vóór 1460) maar ook nog aan de hogere delen van het noordtransept (vanaf 1473). Er waren namelijk drie steenhouders gedurende deze gehele periode werkzaam: Willem Thonisz., Bertelmeus Knijff en Jan Petersz.³⁸ Merk 1 is bovendien teruggevonden op de in 1437 tot stand gekomen westelijke transeptpijlers van de Utrechtse Buurkerk. Blijkens de bewaard gebleven rekeningen van die kerk was Willem Thonisz. in dat jaar een van de weinige steenhouders op de bouwplaats, zodat er nauwelijks twijfel kan bestaan over de identiteit van dit merk.³⁹

Door deze toeschrijving komen voor de twee merken

14 en 25, die al op de traptorenwand te vinden zijn (met zekerheid aangebracht tussen zomer 1469 en zomer 1470) maar ook nog op de hogere delen van het noordtransept (vanaf 1473), alleen nog enerzijds Hein Jansz. en anderzijds ofwel Willem van der Borch ofwel Tielman van Tongeren in aanmerking.⁴⁰ De vier merken 26, 27, 28 en 29, die voor het eerst op de westpijlers (vanaf omstreeks 1470) maar ook nog op latere bouwdelen voorkomen, zouden in dat geval met Willem van der Borch of Tielman van Tongeren, Jacob van Nyevelt, Jacob Gelisz. en Lucas van der Borch te identificeren zijn, al is binnen dit groepje niet nader te bepalen wie bij welk merk hoort.

Achter merk 38, dat voorkomt op het triforium zuidwest (1477/78), op schipkapelpijler G6 en aan de Domproostenkapel (gewijd in 1498), kan Evert Raes schuilgaan, die deze gehele periode werkzaam was.⁴¹ De merken 18 en 35, die voor het eerst op de bovenste lagen van pijlers E8 en F8 optreden (vanaf herfst 1476), zouden in dat geval van Albert Jansz. en Jan Gelisz. moeten zijn. Voor merk 37 blijft nu Steven Koensz., Jan van Laer of Herman van Overvelde over.

Soms ligt de herhaalde verschijning van een merk chronologisch ver uit elkaar. Merk 15 op de traptorenwand (1469/70) duikt pas weer op aan het poortje van de sacristie (1497) en op schipkapelpijlers G7 en G6 (circa 1500). Aangezien hiervoor geen kandidaat in de lijst van steenhouders beschikbaar is, kan het gaan om twee verschillende personen met hetzelfde merk die met een tussenpoos van enkele decennia aan het gebouw hebben gewerkt. Iets dergelijks geldt voor merk 4, dat enerzijds rond het zuidportaal en anderzijds op pijlers D8 en G8 is gesignaleerd.⁴²

Opmerkelijk is verder de aanwezigheid van de merken 17 en 18 op één steenlaag van het zuidelijke transeptvenster: beide merken keren pas veel later terug. Mogelijk betreft het een reparatie nadat in 1480/81 het definitieve vensterglas was geplaatst. Zoals verderop blijkt, werden de stenen voor pijlers F6 en F7, waarop deze merken samen voorkomen, vermoedelijk rond diezelfde tijd gehouwen. De steenhouwer die merk 17 hanteerde, was dus mogelijk helemaal niet werkzaam ten tijde van de transeptbouw.

Hoewel behoedzaamheid uiteraard geboden blijft, lijken er uit de relatieve verspreiding van de merken gecombineerd met bovenstaande identificatie verschillende conclusies mogelijk aangaande de bouwchronologie van het Domcomplex. Hier volgen er enkele.

KAPITTELZAALGEWELF

Het grote kapittelhuis van de Dom (nu aula van de Universiteit Utrecht) werd omstreeks 1400 gebouwd in samenhang met de zuidarm van de kruisgang.⁴³ Het gewelf van de zaal rust op schalken die ondersteund worden door basementen en kraagstenen met profe-

7. Noordelijke wand van het grote kapittelhuis van de Dom (thans aula van de Universiteit Utrecht) met de aanzet van het in 1495 verhoogde gewelf, rustend op schalken met basementen en kraagstenen (foto auteur)

tenfiguren (afb. 7). Uit de fabrieksrekeningen blijkt dat het gewelf in 1495 is uitgebroken en tien voet hoger herbouwd.⁴⁴ Deze verhoging van tien voet lijkt nog af te lezen aan de schalken: het onderste, telkens 65,5 cm hoge gedeelte is vaak van trachiet, allang niet meer toegepast in 1495; het gedeelte daarboven, van Bentheimer zandsteen, is steeds 270 cm hoog, overeenkomend met tien Utrechtse voet.⁴⁵ De onderste schalkdelen, inclusief basementen en kraagstenen, hebben dus vermoedelijk het oorspronkelijke, lage gewelf gedragen.

Dit vermoeden wordt bevestigd door een analyse van de steenhoudersmerken. Op de schalkbasementen komen twee verschillende merken voor, waarvan het ene hoogstwaarschijnlijk toebehoorde aan Willem

Thonisz., werkzaam van 1437/42 tot 1473 (merk 1). Het is het merk dat ook in de Buurkerk is aangetroffen. Het tweede merk komt ook voor op de achterwand van de zuidwestelijke traveeën van de kruisgang (omstreeks 1450) maar niet meer aan het transept. Het is onwaarschijnlijk dat de beide merkvormen rond 1495 opnieuw door twee steenhouders tegelijk werden gehanteerd, te meer daar ze nergens aan de omstreeks die tijd tot stand gekomen bouwdelen zijn waargenomen. De schalkbasementen zullen dus inderdaad niet dateren van de verbouwing in 1495.

De twee genoemde steenhoudersmerken maken bovendien aannemelijk dat het oorspronkelijke gewelf met de bewaard gebleven basementen en kraagstenen niet in de bouwtijd rond 1400, maar eerder rond het

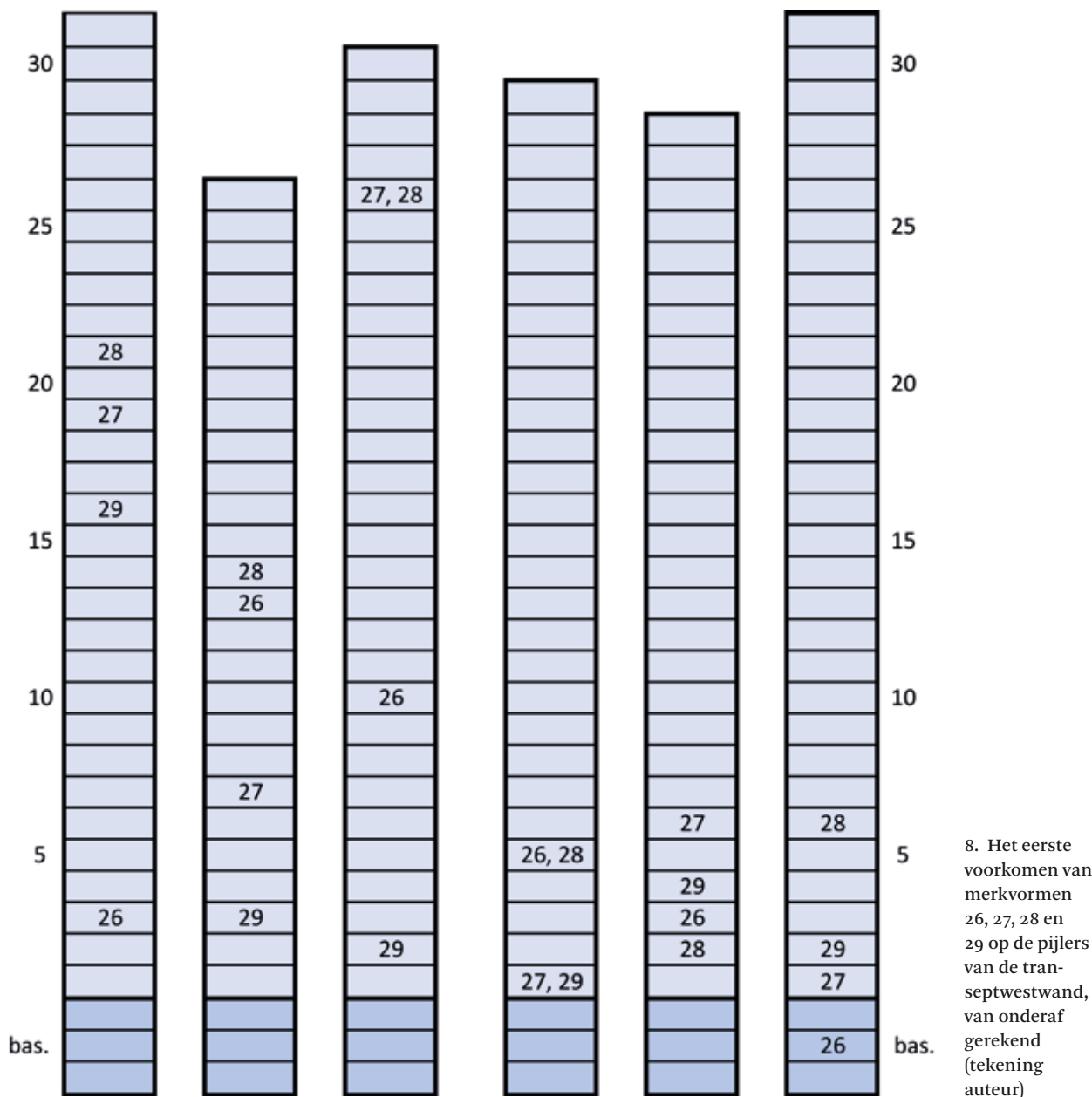
midden van de vijftiende eeuw is geslagen.⁴⁶ Dit wordt bevestigd door het feit dat de traptoren op de noord-oosthoek van het kapittelhuis – pas noodzakelijk bij een stenen gewelf – niet tot de oorspronkelijke opzet behoort maar in een later stadium is toegevoegd, en wel vóór 1464.⁴⁷ Aanvankelijk zal het kapittelhuis dus een houten verdiepingsvloer hebben gehad.

WESTELIJKE TRANSEPTPIJLERS

De totstandkoming van de westelijke transeptpijlers valt niet precies te achterhalen aan de hand van de fabrieksrekeningen. Werden eerst de noordelijke gebouwd, en na voltooiing van het noordtransept de zuidelijke? Over het algemeen vertonen de pijlers een homogeen patroon van steenhouwersmerken, terwijl de merken op de hoge delen van het noordtransept hier deels van afwijken.⁴⁸ Van de merken 23 en 24, bei-

de aanwezig op de traptorenwand (1469/70), komt het ene alleen nog voor op de noordelijke pijlers, het andere juist op D8 en de zuidelijke pijlers. Om deze redenen lijkt althans het houwen van de meeste pijlerblokken in één campagne te hebben plaatsgevonden.⁴⁹

De steenhouwers zullen uiterlijk in 1470, na voltooiing van de zuidelijke transeptgevel, aan dit karwei zijn begonnen. Vanaf november 1469 werd ook al verschikte steen voor de pijlers geleverd.⁵⁰ Het eerste voorkomen van de merken 26, 27, 28 en 39 suggereert echter dat niet meteen kan zijn gestart met de daadwerkelijke opbouw van de meeste pijlers (afb. 8). Op de onderste tien schachtlagen van elke noordelijke pijler blijkt minstens één van deze vier merken voor te komen: merk 26 op B8, merken 27 en 29 op C8 en merken 26 en 29 op D8. Gezien het moment van aanstelling van de vijf voor deze merken in aanmerking komende steen-

houwers kan in 1470 al wel begonnen zijn met de opbouw van B8 (namelijk als merk 26 aan Tielman van Tongeren of Willem van der Borch toebehoorde), maar nauwelijks vóór 1471 met de andere twee.⁵¹ Op de zuidelijke pijlers E8, F8 en G8 en op de ontlastingsbogen in de wand G8/H8 komen telkens alle vier de merken al op het basement of op de onderste zes schachtlagen voor. De opbouw van de zuidelijke pijlers zal daarmee niet voor 1472, toen de betreffende steenhouwers allemaal in dienst waren, een aanvang hebben genomen.⁵²

SCHIPZIJBEUKPIJLERS

Op zijn laatst nadat het steenwerk van het transept in 1478 gereed was, zullen de steenhouwers zijn begonnen met het bewerken van de blokken voor de schippijlers. De bouw van de pijlers nam jaren in beslag, mede als gevolg van de Stichtse Oorlog (1481-1483); zoals eerder gemeld werden de scheibogen van het middenschip in 1488 geslagen, die van de zijbeuken in 1491. Uit de fabrieksrekeningen valt echter niet op te maken in welke volgorde de schippijlers tot stand kwamen.

Hier schieten de steenhouwersmerken op de twee bewaard gebleven zijbeukpijlers F6 en F7 te hulp (afb. 9). Ze komen deels overeen met die op de transeptwestwand en zijn deels nieuw. Volgens bovenstaande identificatie zouden van de drie merken 27, 28 en 29 op pijler F7 minimaal één, maximaal alle drie hebben toebehoord aan steenhouwers die in 1481 de bouwplaats verlieten, namelijk Tielman van Tongeren, Lucas van der Borch en Jacob van Nyevelt. Ook de persoon achter merk 37, mogelijk Steven Koensz., Jan van Laer of Herman van Overvelde, lijkt uiterlijk in 1481 te zijn vertrokken. Op zijn minst een deel van de steen voor F7 zal dus uiterlijk in 1481 zijn gehouwen.

Voor pijler F6 is het niet mogelijk een dergelijke terminus ante quem vast te stellen, omdat de merken 27 en 37 niet zijn waargenomen. Maar aangezien alle merken op deze pijler ook voorkomen op F7, zullen beide pijlers min of meer gelijktijdig zijn ontstaan. De vroege ontstaanstijd van zijbeukpijlers F6 en F7, nog vóór de Stichtse Oorlog toen veel werklieden de bouwplaats verlieten, toont aan dat tegelijk aan hoofd- en zijbeukpijlers zal zijn gewerkt, te beginnen in het oosten. Dat de schippijlers althans ten dele in noord-zuidrijen tot stand kwamen, wordt bevestigd door de in het verleden opgegraven pijlerfundamenten van rijen 3 en 4, waarvan de vorm per rij overeenkomt maar tussen de rijen onderling niet.⁵³

VERGELIJKING TUSSEN VERSCHILLENDE BOUWWERKEN

Eerder in dit artikel is vastgesteld dat tijdens de bouw van het transept van de Utrechtse Dom elke merkvorm een individuele steenhouwer in de bouwloods vertegenwoordigde. Dat biedt de kans om tot slot nog een

aspect in het onderzoek naar steenhouwersmerken te behandelen, namelijk de onderlinge vergelijking van merken op verschillende bouwwerken.

Voor veel auteurs blijkt de verleiding groot identieke steenhouwersmerken aan verschillende bouwwerken met elkaar in verbinding te brengen. Voor de twaalfde en dertiende eeuw geldt dat er nauwelijks conclusies te trekken zijn uit dergelijke merkovereenkomsten, omdat de merken veelvuldig, langdurig en wijdverbreid in dezelfde vorm terugkeren en dus zelden dezelfde steenhouwer zullen vertegenwoordigen.⁵⁴

Voor latere periodes, waarin de merken individueler werden, is door sommige auteurs verondersteld dat hetzelfde merk in een groot gebied steevast door dezelfde steenhouwer werd gebruikt. Volgens deze theorie zou een steenhouwer op zijn reizen te volgen moeten zijn door na te gaan op welke plaatsen een bepaald merk voorkomt.⁵⁵ Andere auteurs vermoeden dat merkovereenkomsten tussen bouwloodsen die aantoonbaar met elkaar in contact hebben gestaan, wijzen op een uitwisseling van steenhouwers tussen deze loodsen.⁵⁶ Er zijn op grond van deze hypothesen zelfs pogingen gedaan om niet-gedocumenteerde bouwwerken of delen daarvan te dateren aan de hand van steenhouwersmerken die ook op andere, wel goed te dateren bouwwerken voorkomen.⁵⁷ Ook in deze kwestie is het echter tot nu toe niet mogelijk geweest om dergelijke veronderstellingen te onderbouwen of te ontcrachten en blijft het bij aannames.

UTRECHT EN XANTEN

Verschiedende steenhouwersmerken die aan de Dom in Utrecht zijn aangetroffen, zijn terug te vinden op bouwwerken verspreid over grote delen van Europa. Gaat het hier inderdaad steeds om dezelfde steenhouwers? Om die vraag te kunnen beantwoorden, richten we ons op een vergelijking van de Dom in Utrecht met de Dom in het niet al te verweg gelegen Xanten (afb. 10). Niet alleen komen daar zeker negen merkvormen voor die ook in Utrecht zijn waargenomen en is de bouwgeschiedenis ervan goed bekend, in Xanten zijn bovendien de fabrieksrekeningen met vermelding van alle steenhouwers over een lange periode eveneens compleet bewaard gebleven.⁵⁸

Zelfs zonder de rekeningen te raadplegen zijn enkele conclusies mogelijk. Merk 25, dat rond 1469-1473 aan het transept van de Utrechtse Dom optreedt, komt ook voor aan het koor van de Dom in Xanten uit de tweede helft van de dertiende eeuw. Merk 15, in Utrecht aanwijsbaar rond 1470 en rond 1500, is in Xanten al omstreeks 1400 gehanteerd. Gezien de chronologische afstand gaat het hier uiteraard om verschillende steenhouwers. De Utrechtse merken 4, 9 en 13, in gebruik in de jaren rond 1470, worden in Xanten juist aanmerkelijk later aangetroffen (na 1490), al is de afstand in tijd ook weer niet zo groot dat één steenhouwer kan wor-

9. Het restant van het schip van de Dom vanuit het noordwesten met de zijbeukpijlers F6 (rechts) en F7 (midden) (foto auteur)

den uitgesloten. In dit geval zijn de fabrieksrekeningen verhelderend: in de administratie van beide bouwloosden blijken er in de betreffende periodes geen overeenkomende namen te vinden, zodat ook hier van verschillende steenhouwers mag worden uitgegaan.

Hoe zit dat dan bij min of meer gelijktijdig optredende merken? Vier merken, in elkaars nabijheid op pijlers G6 en G7 in Utrecht (circa 1500) komen ook voor op en rond het zuidportaal in Xanten (omstreeks 1493-1495) (afb. 11). Alle redenen om te veronderstellen dat een

groepje steenhouwers eerst in Xanten en later in Utrecht aan de slag is geweest. Maar zelfs in dit geval levert een vergelijking van namen geen treffers op. De vergelijking wordt bemoeilijkt doordat een steenhouwer in de ene plaats met een familienaam, in de andere met een patroniem of plaats van herkomst bekend kan zijn geweest. Alleen als de betreffende steenhouwers in Utrecht en Xanten zonder uitzondering onder verschillende namen opgetekend zouden zijn, is het theoretisch mogelijk dat enkelen in beide plaatsen hebben gewerkt.⁵⁹

Een van de vier genoemde merken is rond 1495 ook aangebracht op een wapenschild boven aan de toren van de Nieuwe Kerk in Delft. Daar is het toegeschreven aan werkmeester Pouwels Jansz.⁶⁰ Maar noch in Utrecht, noch in Xanten komt in de fabrieksrekeningen uit de relevante periodes een Pouwels of Paulus voor. Klopt de identificatie in Delft, dan moet het merk in Utrecht en in Xanten door andere steenhouwers zijn gehanteerd.

Al is het door de moeizame naamvergelijking niet uit te sluiten dat een individuele steenhouwer zowel in Utrecht als in Xanten heeft gewerkt en in beide plaat-

sen zijn merk heeft achtergelaten, de conclusie moet zijn dat men ook voor de laatmiddeleeuwse periode maar beter terughoudend kan zijn met de veronderstelling dat gelijke merken op verschillende bouwwerken naar dezelfde steenhouwers verwijzen.⁶¹ Een vergelijking tussen bouwwerken op basis van steenhouwersmerken is alleen geloofwaardig als een aantal identieke merken samen voorkomen op bouwwerken in elkaars onmiddellijke nabijheid (bijvoorbeeld in dezelfde stad) of als anderszins een overtuigend verband kan worden aangetoond.⁶² Zo kon hierboven een merk dat zowel aan de Dom als aan de Buurkerk in Utrecht voorkomt, worden toegekend Willem Thonisz. dankzij de bewaard gebleven bouwrekeningen van beide kerken.

CONCLUSIE

In dit artikel is geconstateerd dat er een duidelijke relatie bestaat tussen de steenhouwersmerken die aan de jongere delen van het transept van de Utrechtse Dom voorkomen en de steenhouwers die gedurende de bouw van deze delen in de fabrieksrekeningen vermeld staan. Op basis van deze relatie was het mogelijk

10. Het schip van de Dom van Xanten vanuit het zuiden met links het zuidportaal (foto auteur)

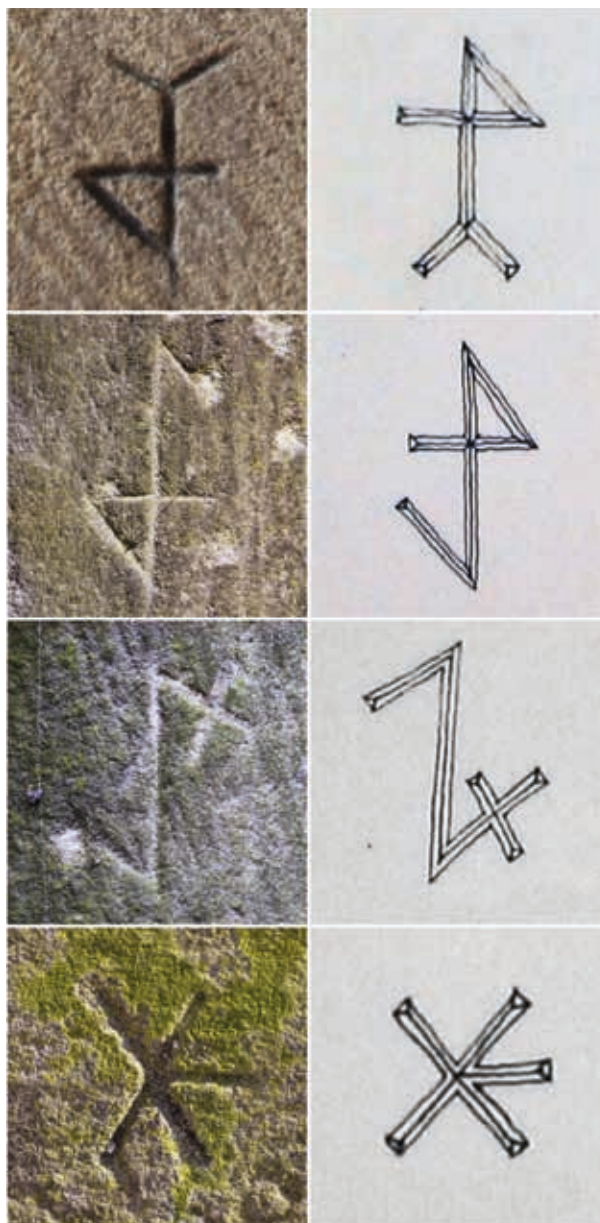

een beter gefundeerd antwoord te geven op enkele vragen die samenhangen met het verschijnsel steenhouwersmerken. Een gedeeltelijke identificatie van merken bleek daarnaast nuttig bij de datering van bepaalde bouwdelen van de Dom. Uit een vergelijking van steenhouwersnamen in de loods van Utrecht en Xanten kwam ten slotte naar voren dat terughoudendheid gewenst is bij de vergelijking tussen bouwwerken onderling op basis van steenhouwersmerken.

Het moet nogmaals worden benadrukt dat de bevindingen in dit artikel in de eerste plaats gelden voor de laatmiddeleeuwse situatie in Utrecht en niet zonder meer kunnen worden geprojecteerd op eerdere of latere periodes of op andere regio's in Europa. Ongetwijfeld bestonden er verschillen in de organisatie van de verschillende bouwloodsen en in het systeem waarmee steenhouwersmerken konden worden ingezet. Om de algemene geldigheid van de conclusies te toetsen zou de toegepaste methode op meer plaatsen moeten worden uitgevoerd, maar het is de vraag of elders de voorwaarden aanwezig zijn om dit te verwezenlijken.

Anderzijds is het niet aannemelijk dat de Utrechtse situatie in alle opzichten uniek was. De uitkomsten van deze studie kunnen dus wel degelijk een richting aangeven waarin gedacht kan worden. De veronderstelling dat de steenhouwersmerken in de late Middeleeuwen persoonsgebonden waren en in de loods werden aangebracht, wordt hier in ieder geval bevestigd. De al vaker bestreden theorie dat merken werden gebruikt voor de betaling in stukloon als onderdeel van een dubbel betalingssysteem komt verder op losse schroeven te staan. De daarmee samenhangende gedachte dat de steenhouwersmerken slechts een deel van de arbeidskrachten in de bouwloods vertegenwoordigen en dat ze dus niet kunnen worden aangewend om conclusies te trekken over bijvoorbeeld de bouwconjectuur, verliest ook aan kracht. Verder is het verschijnsel van gespiegelde merken overal zo sterk vergelijkbaar, dat de conclusies op dit punt mogelijk algemeen geldend zijn. Minder algemene geldigheid is toe te schrijven aan de vaststelling dat steenhouwers ook het metselwerk uitvoerden.

Het romantische beeld, mede gebaseerd op het voorkomen van gelijke merken aan verschillende bouwwerken, dat steenhouwers van loods naar loods rondreisden, moet naar aanleiding van deze studie mogelijk iets genuanceerd worden. Ongetwijfeld bestond er ook in de late Middeleeuwen een aanzienlijke mate van mobiliteit, zoals mag worden opgemaakt uit de herkomstnaam van veel steenhouwers aan een willekeurige bouwloods waarvan de rekeningen met steenhouwersnamen zijn overgeleverd. Maar niet elke kortstondig werkzame steenhouwer hoeft op doorreis te zijn geweest. Evengoed kan een zelfstandige of aan

11. Vier merkvormen aan de schippijlers G6 en G7 van de Dom in Utrecht (links) en aan het zuidportaal van de Dom in Xanten (rechts). Het bovenste merk komt ook voor aan de toren van de Nieuwe Kerk in Delft (foto's auteur, tekeningen in het archief van de Xantener Dombauhütte)

een atelier verbonden lokale steenhouwer bij krapte aan opdrachten of naar aanleiding van een toegenomen vraag bij de bouwloods, tijdelijk zijn diensten hebben aangeboden. Veelzeggend is ook dat de hierboven genoemde steenhouwer Jacob van Nyevelt na het verlaten van de Domloods, mogelijk als gevolg van de Stichtse Oorlog, helemaal niet wegtrok maar gewoon in Utrecht schijnt te hebben gewerkt, want hij komt nadien nog decennialang in de stedelijke bronnen voor. En dat terwijl de voor hem in aanmerking komende merken aan de Dom ook bekend zijn van bouwwerken elders in Europa.

NOTEN

- 1 Zie hierover onder meer D. Wolf, 'Les marques et signes romans et gothiques des tailleurs de pierre du Moyen Âge', in: *Actes du XIXe Colloque International de Glyptographie de Colmar (France)*, Braine-le-Château 2015, 355-373. Naast de individuele steenhoudersmerken bestaan er ook groeumerken, onder meer vanaf de vijftiende eeuw gebruikt in Henegouwen, die aangaven uit welke groeve kant-en-klaar geleverde steen afkomstig was, en plaats- of montagemerken die dienden om de juiste positie van een steen in het werk kenbaar te maken. Omdat het daarbij niet om individuele steenhoudersmerken gaat, zijn er bij deze twee typen merken geen conclusies te trekken op de manier waarop dat gebeurd is. Ze blijven hier dan ook buiten beschouwing.
- 2 Er bestaan, afgezien van enkele uitgebreide merkinventarissen, weinig algemene overzichtswerken over steenhoudersmerken. Veel literatuur heeft betrekking op individuele bouwwerken en is te vinden in artikelen en monografieën, soms voorzien van een algemene inleiding. Voor dit artikel, dat hoofdzakelijk betrekking heeft op de typisch laatmiddeleeuwse merken in Noord-Europa, bleek vooral literatuur uit Duitstalige landen relevant. Een historiografie van Duitstalige literatuur over steenhoudersmerken is te vinden bij M. Donath, *Die Baugeschichte des Doms zu Meißen 1250-1400*, Beucha 1999, 104-106 en bij J. Gerl, 'Zur Beurteilung mittelalterlicher Steinmetzzeichen am Beispiel der Regensburger Schottenkirche', in: *Kunstgeschichtliche Arbeiten zum Bistum Regensburg* (Beiträge zur Geschichte des Bistums Regensburg, Bei-band 10), Regensburg 2000, 1-56, hierin 2-11. In de noten van dit artikel wordt verder naar de volgende studies verwezen: K. Friedrich, *Die Steinbearbeitung in ihrer Entwicklung vom 11. Bis zum 18. Jahrhundert*, Augsburg 1932; W. Wiemer, *Die Baugeschichte und Bauhütte der Ebracher Abteikirche 1200-1285*, Kallmünz 1958; L. Monjon, *Das Berner Münster*, Bazel 1960; G. Binding, *Pfalz Gelnhausen. Eine Bauuntersuchung*, Bonn 1965; H.-J. Krause, 'Die spätgotischen Steinmetzzeichen des Doms und der Klausurgebäude', in: P. Ramm, *Der Merseburger Dom. Seine Baugeschichte nach den Quellen*, Weimar 1977, 184-210; D. von Winterfeld, *Der Dom in Bamberg*, Band 1: *Die Baugeschichte bis zur Vollendung im 13. Jahrhundert*, Berlin 1979; M. Werling, *Die Baugeschichte der ehemaligen Abteikirche Otterberg unter besonderer Berücksichtigung ihrer Steinmetzzeichen*, Kaiserlautern 1986; F. Diethauer, *Regensburg. Studien zum mittelalterlichen Bauwesen*, Regensburg 1989; H. Janse en D.J. de Vries, *Werk en merk van de steenhouwer. Het steenhoudersambacht in de Nederlanden voor 1800*, Zwolle/Zeist 1991; D.J. de Vries, 'De bouwgeschiedenis van de Lebuinus tussen circa 1450 en de reformatie', in: A.J.J. Mekking (red.), *De Grote of Lebuinuskerk te Deventer. De 'Dom' van het Oversticht veelzijdig bekeken*, Zutphen 1992; K. Laier-Beifuss, *Spätgotik in Württemberg. Die Kirchenbauten des Peter Steinmetz von Koblenz*, Petersberg 2001; U. Heckner, 'Die gotische Chorhalle des Aachener Doms. Ergebnisse der Bauforschung', in: G. Knopp e.a. (red.), *Die gotische Chorhalle des Aachener Doms*, Petersberg 2002, 105-168; J. Soentgerath, 'Die Steinmetzzeichen des Kölner Domes, II. Teil', *Kölner Domblatt. Jahrbuch des Zentral-Dombau-Vereins* 68 (2003), 147-180; F. Fuchs, 'Die mittelalterlichen Steinmetzzeichen am Dom zu Regensburg. Zwischenbilanz eines Forschungsprojektes', in: *Actes du XIVe Colloque International de Glyptographie de Chambord*, Braine-le-Château 2005, 303-318; Y. Esquieu e.a., 'Les signes lapidaires dans la construction médiévale, études de cas et problèmes de méthode', *Bulletin Monumental* 165 (2007), 331-358; H. Masuch, 'Eine Datenbank für Steinmetzzeichen. Erkenntnisse und Erwartungen', in: *Naturstein als Baumaterial* (Jahrbuch für Hausforschung 52), Marburg 2007, 139-152; U. Knapp, 'Steinmetz 58. Ein Wanderer zwischen den Welten', in: S. Bürger en B. Klein (red.), *Werkmeister der Spätgotik. Position und Rolle der Architekten im Bauwesen des 14. bis 16. Jahrhunderts*, Darmstadt 2009; G.U. Großmann, *Einführung in die historische und kunsthistorische Bauforschung*, Darmstadt 2010; G. en M. Donath, 'Zeugnisse mittelalterlicher Bauplanung und Bauprozesse an den Chorbauten von Naumburg, Schulpforte und Meissen', in: *Der Naumburger Meister, Bildhauer und Architekt im Europa der Kathedralen*, Band 2, Petersberg 2011, 1275-1291; F. Fuchs en P. Chotěbor, 'Zu den Steinmetzzeichen an den Domen in Prag und Regensburg', *Umění/Art* 60 (2012), 509-521; F. Fuchs, 'Die Steinmetzzeichen am Regensburger Dom', in: A. Hubel en M. Schuller (red.), *Der Dom zu Regensburg*, Textband 1, München/Regensburg 2013, 413-483; U. Schubert, 'Alter Pfarrthurm, neu geboren.' *Zur Wiederherstellung und zum Ausbau des Frankfurter Doms unter Franz Joseph Denzinger*, Marburg 2015; M. Schwarz (Hg.), *Die Wiener Hofburg im Mittelalter. Von der Kastellburg bis zu den Anfängen der Kaiserresidenz*, Wenen 2015; R. Glaudemans, *De Sint-Jan te 's-Hertogenbosch. Bouwgeschiedenis en bouwsculptuur 1250-1550*, Zwolle 2017.
- 3 Gewoonlijk worden de merken beschouwd als een controlemiddel in de organisatie van een bouwplaats. Vrij algemeen wordt gedacht aan een hulpmiddel bij uitbetaling in stukloon, zoals bij Friedrich 1932 (noot 2), 15-16; Wiemer 1958 (noot 2), 13; Werling 1986 (noot 2), 40; Laier-Beifuss 2001 (noot 2), 58; Donath 2011 (noot 2), 1281; Fuchs en Chotěbor 2012 (noot 2), 511. Auteurs als Janse en De Vries 1991 (noot 2), 49-51, Heckner 2002 (noot 2), 144 en Großmann 2010 (noot 2), 35 wijzen er echter op dat er bij veel bouwloosden alleen in dagloon werd gewerkt zodat de merken voor de uitbetaling overbodig waren; zij beschouwen ze liever als een hulpmiddel bij kwaliteitscontrole. Daarnaast wordt aan de laatmiddeleeuwse merken in de Duitstalige landen wel een symbolische waarde als 'eretekens' toegekend, zie Friedrich 1932 (noot 2), 17; Wolf 2014 (noot 1), 363-366.
- 4 Bovendien zijn uit de decennia daarvoor een aantal losse rekeningen overgeleverd. Uitgegeven door N.B. Tenhaeff en W. Jappe Alberts (red.), *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van de[n] Dom te Utrecht, Tweede deel*, 3 stukken, 's-Gravenhage 1946-1976. Het boekjaar 1479/80 is verloren gegaan. De tot 1497 veelal gelatiniseerde namen in de fabrieksrekeningen zijn in dit artikel vernederlandst.
- 5 E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht*, 's-Gravenhage 1965, 341-342; T. Haakma Wagenaar, *Cursus Kennisoverdracht Dom*, Utrecht 1978-1980 (machineschrift), 95-98; E. den Hartog, *De bouwsculptuur van de Utrechtse Dom. Een andere kijk op de bouwgeschiedenis*, Zwolle 2015, 277-294. Laatstgenoemde nam de stijlkenmerken van de bouwsculptuur als uitgangspunt. Voor verschillende kwesties aangaande de bouwgeschiedenis zie ook P. van Doesburg, 'De bouwgeschiedenis van het transept en het schip van de Utrechtse Dom. Een nieuwe methode voor reconstructie op basis van de bouwtekeningen', *Bulletin KNOB* 113 (2014) 4, 188-208.
- 6 Janse en De Vries 1991 (noot 2), 123-126 en 148-151. De tabellen zijn blijkbaar aangevuld met gegevens uit Haslinghuis en Peeters 1965 (noot 5), 179, en het overzicht betreffende de kruisgang in A.F.E. Kipp, 'Domplein: Dom en kloostergang', in: *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek*, Utrecht 1989, 28-35, hierin 32. Wiersma heeft de schipkapellen en het exterieur van het transept niet onderzocht. Soms hebben de opgegeven merken op p. 148-151 niets met het genoemde bouwdeel te maken; blijkbaar zijn er regelmatig rijen of kolommen verschoven. Ook zijn enkele bouwdelen niet te determineren en zijn sommige merken gebrekkig weergegeven. De lijst steenhouders op p. 142-146 meldt van de fouten. Geen wonder dat de auteurs op p. 92 verzuchten: 'Vergelijking [van de merken] met de namen van de steenhouders en de periode, waarin zij op grond van de Domrekeningen werkzaam waren, levert geen duidelijke combinaties van namen en merken op.'
- 7 Met dank aan Dirk-Jan de Vries.
- 8 Met dank aan Hans de Man en Toos van Rijn, die altijd bereid waren mij op het triforium en in andere niet publiekelijk toegankelijke ruimtes van de Dom toe te laten.
- 9 De methode blijkt uit eigen bevinding veel betrouwbaarder dan het gebruik van de (soms ook voor wetenschappelijke publicaties toegepaste) verrekijker.

- Beperkingen leverden de schiprestanten en de Domproostenkapel op, omdat hier slechts vanaf vloerniveau kon worden gefotografeerd. Ook de buitenzijde van de lichtbeukzone noordwest was niet bereikbaar. Gewelfribben en het (vrijwel geheel vernieuwde) tufstenen parement heb ik niet consequent onderzocht.
- 10 Vervolgens komen merken voor op triforiumhoogte van zuid- en oostwand van het zuidtransept, gebouwd vanaf circa 1467. De merkloze periode is te verklaren uit de voorrang die in deze tijd werd gegeven aan de bouw van de Domschool en het kleine kapittelhuis, het feit dat de steen voor de onderste helft van het grote zuidelijke transeptvenster verschikt geleverd werd en de beperkte omvang van de bouwloods in de tussenliggende jaren.
- 11 Gezien de onbetrouwbaarheid van de lijst in Janse en De Vries 1991 (noot 2), 123-126 is de daar gehanteerde nummering van de merken niet gehandhaafd. Niet goed leesbare merken zijn buiten beschouwing gelaten. Door de eeuwen heen zijn veel merken verdwenen of onleesbaar geworden, andere zullen verscholen zijn achter de muren die na de instorting van het schip in 1674 tussen de pijlers van het transept en de resterende schiptraveeën zijn opgetrokken. Enkele merken zijn zorgvuldig met schreven weergegeven, sommige zwart ingekleurd. Kenmerkend voor merk 26 is dat het altijd vrij hoog op het steenblok is aangebracht. De drie merken 2, 3 en 13 zijn ook waargenomen op bouwsculptuur. Als zodanig herkenbare groevemerken en plaatsmerken zijn niet aangetroffen.
- 12 Veel stenen zijn niet gemerkt en er zijn ongetwijfeld veel merken verdwenen of verscholen achter vulmuren. Een werkmans kan ook (tijdelijk) als metselaar actief zijn geweest, of een bepaalde specialisatie hebben gehad, bijvoorbeeld als vervaardiger van bouwsculptuur, die doorgaans niet gemerkt is maar tijdens de transeptbouw wel in de loods werd vervaardigd (zie hierover P. van Doesburg, 'De musicerende engelen van Henrick Bontmaker. De latei uit de Dom in het Centraal Museum geïdentificeerd', *Tijdschrift Oud-Utrecht* 88 (2015), 16-20, hier 18).
- 13 Als voorbeeld kunnen de schachten van de westelijke transeptpijlers dienen, waarvan de blokken vermoedelijk gehouwen zijn tussen de zomer van 1470 en de zomer van 1473. Hierop komen dertien merkvormen voor (zie tabel 1; merk 30 op het basement van E8 kan uit een andere fase stammen). In de genoemde periode waren er in totaal ook dertien steenhouders aan de Domloods werkzaam. Vier van de merken (4, 13, 23, 24) komen relatief weinig voor, wat lijkt te corresponderen met vier steenhouders die binnen deze periode minder dan een jaar aan de loods verbonden waren.
- 14 Hiervoor zijn immers de volgende voorwaarden nodig: een groot aantal (verschillende) steenhoudersmerken die nauwkeurig geregistreerd zijn, een volledige overlevering van de steenhoudersnamen, een betrouwbare reconstructie van de bouwchronologie, een lange bouwtijd en een niet te grote bouwloods met een mix van steenhouders die gedurende een lange of juist korte periode actief waren. Bij het transept van de Dom van Utrecht is nu aan al deze voorwaarden voldaan.
- 15 De hypothese in Den Hartog 2015 (noot 5), 286-287 in dit verband, dat steenhouders uit de Domloods soms tijdelijk aan de groeve gedetacheerd zouden zijn geweest, lijkt uitgesloten, al was het maar omdat reis- en verblijfkosten in de fabrieksrekeningen ontbreken. Treden 53-87 vertonen merken die elders aan de Dom niet zijn aangetroffen. Hoewel ook hiervoor steenhouders in de rekeningen beschikbaar zijn, is het theoretisch mogelijk dat deze treden bij uitzondering in de groeve zijn gemerkt.
- 16 Bentheimer en Baumberger werden ten tijde van de transeptbouw beide geleverd door steenhandelaar Jan Ruger uit Zwolle, maar de groeven lagen ver uit elkaar in Noordwest-Duitsland. Trachiet, tuf en rode zandsteen waren afkomstig uit het stroomgebied van de Rijn, al ging het bij de bouw van het transept waarschijnlijk deels om hergebruikt materiaal of oude voorraden.
- 17 Zie voor de oudere merken bijvoorbeeld Binding 1965 (noot 2), 48 en Werling 1986 (noot 2), 43. Fuchs 2013 (noot 2), 423 stelt vast dat sommige vroege merkvormen aan de Dom van Regensburg zo lang in gebruik waren dat ze hergebruikt moesten zijn. Esquieu e.a. 2007 (noot 2), 352-353 houden de mogelijkheid open dat sommige vroege merkvormen collectief gebruikt zijn.
- 18 Het is bekend dat een merk soms van vader op zoon overging, al dan niet in licht gewijzigde vorm, zie Janse en De Vries 1991 (noot 2), 55. De toeschrijving in Janse en De Vries 1991, 55-56 en 92 van twee verwante merken aan Willem en Gijsbert van Boelre is onwaarschijnlijk, omdat Gijsbert te kort in dienst is geweest om hem aan merk 5 te kunnen koppelen. Een analyse van familienamen en patroniemen van de steenhouders in de Utrechtse fabrieksrekeningen levert verder ook geen duidelijke familierelaties op die met bepaalde merken te associëren zouden zijn.
- 19 G. Binding, *Baubetrieb im Mittelalter*, Darmstadt 1993, 285-291.
- 20 Of deze conclusie ook geldt voor de bouwperiode van het schip kan bij gebrek aan gegevens niet worden vastgesteld. Over de metselaarsopleiding van steenhouders zie Binding 1993 (noot 19), 291-293.
- 21 Jacob van der Borch leidde bijvoorbeeld naast zijn aanstelling bij de Domloods een particulier steenhouders- en beeldhouwersatelier. Voor de hoge maatschappelijke positie van Cornelis de Wael zie P. van Doesburg, 'Cornelis de Wael, de loopbaan van een Dombouwmeester', in: *Jaarboek Oud-Utrecht 2016*, Utrecht 2016, 11-48. In de veertiende eeuw werden werkmeesters blijkens enkele bewaard gebleven contracten soms nog wel geacht zelf handwerk te verrichten, zie M. Hurx, *Architect en aannemer. De opkomst van de bouwmarkt in de Nederlanden 1350-1530*, Nijmegen 2012, 213-217.
- 22 Zie voor zulke merken o.a. Janse en De Vries 1991 (noot 2), 61-62.
- 23 Janse en De Vries 1991 (noot 2), 49. De verordening uit Torgau is bekend uit een iets jonger afschrift uit Rochlitz, gepubliceerd in F. Janner, *Die Bauhütten des deutschen Mittelalters*, Leipzig 1876, 294-310.
- 24 Het gaat om de merken 2, 6, 7, 9, 15, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 34 en 35. Vrijwel alle vaker optredende merken aan de Dom komen bovendien op de kop voor, sommige ook op hun zij. De geaccepteerde verklaring voor dit verschijnsel is dat de steenhouwer zijn steen merkte naar gelang de zijde waaraan hij zich op dat moment bevond.
- 25 Friedrich 1932 (noot 2), 22; Wiemer 1958 (noot 2), 17; Janse en De Vries 1991 (noot 2), 57-59; Soentgerath 2003 (noot 2), 149-152; Fuchs en Chotěbor 2012 (noot 2), 510.
- 26 Soentgerath 2003 (noot 2), 149-152.
- 27 Fuchs 2013 (noot 2), 436.
- 28 Krause 1977 (noot 2), 186-187 en n. 5. De ledenlijst is overgeleverd in een achttiende-eeuws afschrift.
- 29 Bovendien treden ook bij de Dom beide varianten altijd gelijktijdig op. Interessant is verder een merk als 28, dat op de kop de gespiegeld versie oplevert, en dus veel verwarring zou veroorzaken.
- 30 Het betreft in feite een gespiegeld merk waarvan één haakje verplaatst is. Zie ook Janse en De Vries 1991 (noot 2), 55 (afb. 53) en 57-59.
- 31 Zie bijvoorbeeld de lijst steenhoudersmerken aan het Munster van Bern in Monjon 1960 (noot 2), 437-443.
- 32 Merken zouden zich bijvoorbeeld deels op ingemetselde zijden van de steenblokken bevinden, zie Wiemer 1958 (noot 2), 13. Een dergelijke praktijk aan de Dom van Keulen bij Soentgerath 2003 (noot 2), 149, en uitgerekend ook aan de kruisgang van de Utrechtse Dom bij Kipp 1989 (noot 6), 33. Aan de overige bouwdelen van de Utrechtse Dom is het verschijnsel bij restauraties voor zover bekend niet aangetroffen. Bij de bouw van het schepenhuis in Gent werd in 1528 verordend dat de merken altijd op de bovenzijde van de blokken aangebracht werden, zie F. van Tychem, *Het stadhuis van Gent*, deel II, Brussel 1978, 398-400. Volgens een andere theorie zouden merken met krijt of houtskool op de steen zijn getekend, waardoor ze verloren zijn gegaan, zie Winterfeld 1979 (noot 2), 38. Voorbeelden in de Lebuïnuskerk in Deventer bij De Vries 1992 (noot 2), 71 en aan de vieringtoren van de Sint-

- Jan in 's-Hertogenbosch bij Claudemans 2017 (noot 2), 397. Beide praktijken zijn echter relatief weinig aangetoond en zullen het algemene verschijnsel van merkloze stenen niet kunnen verklaren. Volgens een derde theorie zou een steenhouwer op de dag van uitbetaling alleen de bovenste van een stapel door hem gehouwen stenen hebben gemerkt, zie Friedrich 1932 (noot 2), 15-16; Dietheuer 1989 (noot 2), 3; Fuchs 2013 (noot 2), 416-417. Dit lijkt echter in tegenspraak met de grote variatie in het aantal gemerkte stenen aan verschillende bouwdelen.
- 33 Donath 1999 (noot 2), 98-100; Laier-Beifuss 2001 (noot 2), 58.
- 34 Janse en De Vries 1991 (noot 2), 49-50; Soentgerath 2003 (noot 2), 149 n. 5. Een mogelijke verklaring voor het verschijnsel zou kunnen zijn dat verschikt geleverde stenen aan het transept van de Dom merkloos zijn. Dat dit niet de enige verklaring kan zijn, blijkt echter uit de situatie aan latere bouwdelen, zoals het bewaard gebleven fragment van het schip, waar het verschijnsel zich nog steeds voordoet, terwijl er toen waarschijnlijk nauwelijks verschikte steen werd geleverd.
- 35 Dit idee bij Fuchs 2005 (noot 2), 306-307.
- 36 Enkele willekeurige voorbeelden: Wiemer 1958 (noot 2) voor de abdijkerk van Ebrach; Von Winterfeld 1979 (noot 2) voor de Dom van Bamberg; Werling 1986 (noot 2) voor de abdijkerk van Ottenberg; Donath 1999 (noot 2) voor de Dom van Meißen; Soentgerath 2003 (noot 2) voor de noordelijke delen van het schip van de Dom van Keulen; Schubert 2015 (noot 2) voor de Dombtoren van Frankfurt am Main.
- 37 Dat geldt veelzeggend genoeg niet voor de eerdere, in noot 5 genoemde pogingen tot reconstructie van de bouwgeschiedenis. Het lijkt er ook niet op dat het patroon van steenhoudersmerken 'verstoord' wordt door merken die later zijn aangebracht bij wijzigingen of herstellingen, op één uitzondering na die dadelijk genoemd wordt.
- 38 Hierbij moet een kanttekening worden geplaatst. Twee van de drie genoemde steenhouders werkten tot 1473 in de Domloods, maar de drie merken komen nog voor op lichtbeukhoogte van pijler B8, boven het triforium noordwest, dat in de zomer van 1474 werd voltooid. Het is echter goed denkbaar dat pijler B8, mogelijk samen met A8 en het stukje triforium daartussen, al opgemetseld werd vóór de bouw van de scheibogen tussen pijlers B8, C8 en D8 in de zomer van 1473. Bij Janse en De Vries 1991 (noot 2), 124 en Den Hartog 2015 (noot 5), 286-287 is merk 2 ten onrechte als een R weergegeven. Het bestaat in werkelijkheid uit een cirkel met twee benen en zal niet als initiaal moeten worden opgevat.
- 39 'Item Willen [sic] Thonijz. (...) wrocht voer pinxsten 5 dage (...); Item Willem Thonysz. noch gewrocht na pinxten 23 weken daer waren in 104½ dach (...)'
- Het Utrechts Archief, 709 Bewaarde archieven II, inv.nr. 47-1, 20r. Het merk in de Buurkerk is opgenomen in Janse en De Vries 1991 (noot 1), 123; zie voor de datering van de pijlers in de Buurkerk T. Haakma Wagenaar, *De bouwgeschiedenis van de Buurkerk te Utrecht. Proeve eener historische voorbereiding van de restauratie van een middeleeuwsch monument*, Rotterdam 1936, 184.
- 40 Zowel Tielman van Tongeren als Willem van der Borch waren langer werkzaam dan men op basis van deze merken zou vermoeden, maar zij komen als enigen in aanmerking. Zoals eerder vermeld wil het feit dat een merkvorm in een bepaalde periode niet is aangetroffen niet zeggen dat een steenhouwer op dat moment niet aan de Domloods verbonden was. Zie ook de opmerking in noot 12.
- 41 Met het voorbehoud dat de continuïteit van het merk als gevolg van de verdwijning van het grootste deel van het schip niet kan worden nagegaan.
- 42 Verder komt merk 29 voor aan de westelijke transeptpijlers en ook nog aan de zuidelijke schipkapellen. Willem van der Borch werkte tot 1496 aan de Domloods en lijkt dus net niet in aanmerking te kunnen komen voor de exemplaren aan de schipkapellen. Doordat de rest van het schip is verdwenen, is het niet mogelijk de continuïteit van het merk vast te stellen.
- 43 De datering van het grote kapittelhuis in de jaren 1460 door Haslinghuis en Peeters 1965 (noot 5), 479 is onhoudbaar gebleken, zie A. de Groot, *De Dom van Utrecht in de zestiende eeuw. Inrichting, decoratie en gebruik van de katholieke kathedraal*, Utrecht 2011, 158-161.
- 44 'Item ghevaren tot Amsterdam (...) om steygerhout het copen totten capittelhuys, om dat wulfsel off the breken en de hoger the maken 10 voet dant was', Tenhaeff en Jappe Alberts 1946-76 (noot 4), tweede stuk, 405.
- 45 Metingen door de auteur. De onderste blokken van de schalken waren vanaf vloerniveau bereikbaar, de twee meest westelijke schalkparen waren in hun geheel te meten vanaf de orgelgalerij. De Utrechtse voet bedroeg 26,8 cm.
- 46 De kraagstenen werden tot nu toe in verband gebracht met de verbouwing in 1495. Dat doet Den Hartog 2015 (noot 5), 237-243 ook, hoewel zij toegeeft dat bij vijf van de zeven originele kraagstenen de kleding van de afgebeelde profeten voor die tijd archaisch aandoet.
- 47 Zie De Groot 2011 (noot 43), 160 n. 1013. Tegelijk met de verhoging van het gewelf in 1495 werd ook de traptoren verhoogd.
- 48 Uitzonderingen zijn de onderste vijftien lagen van pijler B8, die opvallend weinig merken vertonen, en de zones vanaf laag 23 van pijler E8 en laag 24 van F8, waarvan het merkenpatroon aansluit bij dat van de erboven gelegen scheiboogzone en het triforium.
- 49 Den Hartog 2015 (noot 5), 283-285 gaat er op grond van stijlkenmerken aan de bouwsculptuur van uit dat de arcade-
- zone van de transeptwestwand tussen F8 en H8 al in samenhang met de zuidelijke transeptgevel werd opgetrokken. Het patroon van steenhoudersmerken wijkt hier echter niet af van dat aan de rest van de westwand, zodat deze hypothese onhoudbaar is. Mogelijk is hier de bouwsculptuur hergebruikt.
- 50 Tenhaeff en Jappe Alberts 1946-76 (noot 4), eerste stuk, 453 en 458.
- 51 Willem van der Borch en Tielman van Tongeren waren al werkzaam voor 1470. Jacob Gelisz. werd in december 1470 aangesteld, maar omdat in het winterseizoen niet werd gemetseld, kunnen zijn stenen op zijn vroegst in 1471 zijn verwerkt. Lucas van der Borch werd in augustus 1471 aangesteld. Jacob van Nyevelt zal waarschijnlijk niet voor 1472 (toen hij op vol loon kwam) zelfstandig stenen hebben gehouwen.
- 52 Voor andere argumenten voor een bouwbegin van de westelijke transeptpijlers omstreeks 1472 zie ook Van Doesburg 2014 (noot 5), 205-206.
- 53 R. de Kam, F. Kipp en D. Claessen, *De Utrechtse Dombtoren. De trots van de stad*, Utrecht 2014, 488 n. 99. De auteurs gaan op p. 212 uit van een weinig overtuigende bouwvolgorde van de schippijlers, die ook geen rekening houdt met het aangetroffen vormverschil tussen de pijlerfundamenten.
- 54 Wiemer 1958 (noot 2), 82; Von Winterfeld 1979 (noot 2), 39; Werling 1986 (noot 2), 43-44 en Donath 1999 (noot 2), 101. Binding 1965 (noot 2) waagt zich desondanks aan een datering van de palts in Gelnhausen op basis van een vergelijking met steenhoudersmerken aan de twaalfde-eeuwse kloosterkerk in Eberbach.
- 55 Dietheuer 1989 (noot 2), 38-42; Janse en De Vries 1991 (noot 2), 59-60 en 92-94; tot op zekere hoogte Masuch 2007 (noot 2).
- 56 Friedrich 1932 (noot 2), 24 vergelijkt merken in Ulm en Straatsburg; Donath 2011 (noot 2), 1281-1284 merken in Meißen en Naumburg; Fuchs en Chotěbor 2012 (noot 2), 513-518 merken in Praag en Regensburg.
- 57 Zie bijvoorbeeld Krause 1977 (noot 2) voor de Dom van Merseburg; Janse en De Vries 1991 (noot 2), 94; De Vries 1992 (noot 2), 74.
- 58 Er bestaat geen gepubliceerde inventaris van steenhoudersmerken aan de Dom van Xanten, en de lijst bij Janse en De Vries 1991 (noot 2), 89 is zeer gebrekkig. De Xantener Dombauhütte beschikt echter over een verzameling afwrijfsels en gipsafgietsels van steenhoudersmerken, die door de auteur van dit artikel is geraadpleegd. De voor de periode vanaf 1492 niet uitgegeven fabrieksrekeningen bevinden zich in het StiftsArchiv Xanten. De auteur van dit artikel heeft inventarisnummer F18 (1492-1503) geraadpleegd. Met dank aan Elisabeth Maas en Torsten Knapp.
- 59 De onderzochte periodes zijn bewust ruim genomen om vergissingen ten gevolge van een eventuele onjuiste date-

ring uit te sluiten. De enige overeenkomstige voornamen in de rekeningen van beide loodsen in de relevante periodes zijn Jan (herhaaldelijk), Cornelis en Egbert (beide eenmaal). Janse en De Vries 1991 (noot 2), 93 associëren de overeenkomstige merken met steenhouwers die blijkens de rekeningen in Xanten in 1488 met de uit Utrecht afkomstige loodsmeeester Willem Backerweerd naar Xanten gekomen waren. Het zuidportaal kwam echter tot stand onder diens op-

volger Jan van Langenberg, en slechts één steenhouwer uit de tijd van Backerweerd schijnt toen nog in de loods werkzaam geweest te zijn. De Utrechtse steenhouwers in Xanten hoeven overigens zeker niet tevoren in de Utrechtse Domloods werkzaam geweest te zijn.

60 D.J. de Vries, *Met het oog op het Laatste Oordeel. De geboorte van het individu in de westerse kunst*, Utrecht 2014, 39.

61 Voor deze waarschuwing zie bijvoorbeeld ook Großmann 2010 (noot 2), 35.

62 Laier-Beifuss 2001 (noot 2) vergelijkt merken aan kerkgebouwen in Württemberg; Knapp 2009 (noot 2) behandelt een merk dat eveneens aan bouwwerken in Württemberg voorkomt; Fuchs 2013 (noot 2), 442-447 vergelijkt merken aan de Dom van Regensburg met die aan andere bouwwerken in de stad en in de regio; Schwarz 2015 (noot 2), 307 vergelijkt merken aan de Hofburgkapelle en de Stephansdom in Wenen.

P. VAN DOESBURG houdt zich intensief bezig met bouwen architectuurgeschiedenis, met als specialisatie de middeleeuwse bebouwing op het Domplein in Utrecht.

Hij studeerde Algemene Letteren aan de Universiteit Utrecht en fluit aan het Utrechts Conservatorium. Hij is als fluitist verbonden aan het Noord Nederlands Orkest.

A RECONSIDERATION OF STONEMASONS' MARKS STONEMASONS AND CONSTRUCTION ACCOUNTS OF THE DOM CHURCH IN UTRECHT

PEPIJN VAN DOESBURG

Stonemasons' marks on those sections of the Dom Church in Utrecht built after circa 1450 belong to the type of late medieval marks widely used in regions within the Holy Roman Empire. If the assumption is correct that each distinct mark of this type appearing on the same building site is unique to an individual stonemason, there must accordingly be a direct relationship between the marks on the Dom and the stonemasons employed by the masons' lodge, a record of whose wages are to be found in the surviving construction accounts from 1460 onwards.

To demonstrate the existence of such a link, a new inventory of stonemasons' marks and a new construction chronology were drawn up and used to determine the period during which each mark appears. The resulting datings were compared with the period when the stonemasons were employed in the lodge. In the case of the latest parts of the transept, the time span in which the 23 most frequently observed marks appear proved to correspond with the employment period of the 23 masons who worked for at least nine months in the Dom Church masons' lodge. In addition, no single mark was in use for so long that it could not be linked to an individual mason, and there was a mason to match each mark. This makes a direct link between marks and masons highly probable.

Thanks to this discovery, various aspects of stonemasons' marks – as far as the late medieval situation in Utrecht is concerned, at any rate – can now be discussed with greater authority than was previously the case. Thus it is now possible to state that the marks were indeed personal and that they represent individual stonemasons employed in the lodge. Furthermore, it

transpires that the stonemasons were involved in laying as well as working the stones. The masters of works do not appear to have been represented by a mark used over an extended period. Mirror-image marks turn out to represent the same stonemason and minor variations do not by and large indicate different stonemasons. The distinction between marked and unmarked stones turns out to have nothing to do with a double payment system.

Since the identity of some (groups of) stonemasons can be fairly confidently determined, some sections of Utrecht's Dom Church can be more accurately dated. If it is known which stonemason marked a particular stone, it is also possible to determine the time span within which the stone must have been worked. This gives rise to earliest and latest dates which can then be used to date the section of the building. Several paragraphs cover proposals for a new dating for the oldest vault in the chapter house, for (the construction of) the west transept pillars, and for the two surviving nave-aisle pillars.

Finally, similar stonemasons' marks in Utrecht's Dom Church and that of Xanten were compared. Sometimes the chronological distance between the appearance of the marks on the two buildings is so great that the involvement of the same stonemason can be ruled out. In all remaining instances, the absence of matching names in the administration of the respective masons' lodges for the relevant periods makes it reasonable to assume that different stonemasons were involved. Caution is thus advisable when comparing buildings on the basis of identical stonemasons' marks.